



VITENSKAPELIG
HØYSKOLE
Norwegian School of
Theology, Religion and Society

Vi spiser ikke for oss selv

Om hvordan takksigelsen i nattverden og bordbønner kan forme menneskers
forhold til mat og skaperverket

Johanne Norum Hansen

Veileder

Professor Marion Grau

MF vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn,

AVH5065: Masteroppgave i profesjonsstudiet i teologi (30 ECTS), høstsemester 2019

Antall ord: 20 503



Forord

Aller først vil jeg takke veilederen min, Marion Grau.

Takk for utfordringer, oppmuntring og støtte.

Takk til mamma og Christian som har lest korrektur på oppgaven.

Takk til familie, venner og medstudenter som har heiet på meg og støttet meg gjennom hele prosessen.

Og sist, men ikke minst:

Takk for maten!

Sammendrag

Denne oppgaven løfter fram takksigelsen som en kristen praksis hvor mennesker retter takk til Gud for alle gavene de har fått. Takksigelsen er særlig tilstede i nattverden og bordbønner, hvor mennesker takker Gud for blant annet nåde, liv og mat. Masteroppgaven søker å finne ut hvordan takksigelsen i nattverden og bordbønner kan bidra til å lære mennesker om deres forpliktelser overfor maten og skaperverket, spesielt i lys av klimaendringene. Dette henger sammen med forståelsen av at takksigelsen innebærer at mennesker har moralske og åndelige forpliktelser til å forholde seg til både Gud, maten og skaperverket med takknemlighet, respekt og kjærlighet.

Oppgaven gjør en hermeneutisk tekstanalyse av Den norske kirkes nattverdliturgi og bordbønnene *Gledens Herre* og *Herre, din jord bærer mat nok for alle* utfra en økologisk hermeneutikk. Dette innebærer en vurdering av hvordan matens klimadimensjon og tilknytning til skaperverket framstilles i materialet, og en framstilling av muligheter for å uttrykke dette i større grad. Oppgaven baserer seg på teorier fra økoteologi, teori om gavers resiprositet og forpliktelse, den samiske takksigelsespraksisen *sivdnidit/å velsigne*, samt teorier om hvordan liturgi former teologi og moral.

Oppgaven konkluderes med at takksigelsens forpliktende karakter og sammenheng med mat og klima, ikke er tilstrekkelig tilstede hverken i nattverden eller bordbønnenes ord og handlinger. Oppgaven løfter samtidig fram nattverden og bordbønnenes potensiale til å formidle dette. Dette potensialet kan komme fram i nattverden ved å i større grad fokusere på temaer som skaperverket, måltidsdimensjonen, fordeling, fellesskapet og nattverdselementenes karakter av å være mat, gjennom liturgiens ord og handlinger. Oppgaven legger også fram fem ulike kriterier som kan brukes i utformingen av nye bordbønner med fokus på takksigelsens forpliktelse i møte med mat og skaperverket.

Innholdsfortegnelse

1	Innledning.....	1
1.1	Introduksjon til tema	1
1.2	Problemstilling og avgrensning	2
1.3	Oppgavens relevans og plass i forskningen.....	5
1.4	Valg og vurdering av materiale.....	7
1.5	Metode.....	8
1.6	Oppgavens disposisjon	9
2	Teori.....	10
2.1	Økoteologi og matteologi.....	11
2.2	Takksigelsens forpliktelse	12
2.2.1	Gaveteori.....	12
2.2.2	Den samiske takksigelsespraksisen <i>sivdnidit</i>	14
2.3	Liturgiens rolle i å forme menneskers teologi og moral	15
2.4	Bruk av teoriene	16
3	Takksigelse, ansvar og avhengighet	17
3.1	Takksigelsens og gavenes innhold.....	17
3.2	Gud og menneskers rolle i gaveutvekslingen	19
3.3	Skapelsens plass i takksigelsen.....	21
3.4	Takksigelse, offer og gaver i nattverden	25
3.5	Maten som gave	27
3.5.1	Matens tilknytning til sult, fattigdom og klima.....	28
3.5.2	Fordeling av mat.....	30
4	Rekonstruksjon av takksigelsespraksisen.....	32
4.1	Nattverden som fellesskaps- og fordelingsmåltid.....	32
4.1.1	Endre nattverdliturgiens ord for å tydeliggjøre teologi	33

4.1.2	Tydeliggjøre nattverdliturgiens handlinger og elementer.....	37
4.1.2.1	Brødet som symbol for måltid, fellesskap og fordeling.....	37
4.1.2.2	Feire nattverden som et middagsmåltid	40
4.2	Bordbønnene som hverdagens takksigelse for mat i klimakrisens tid	44
5	Oppsummering og konklusjon.....	47
6	Litteratur	49
7	Vedlegg	54
7.1	Vedlegg 1: Gledens Herre	54
7.2	Vedlegg 2: Herre, din jord bærer mat nok for alle.....	54

1 Innledning

1.1 Introduksjon til tema

Klimakrisen er vår tids største utfordring, en utfordring som haster å ta tak i, og som har stor betydning for hele skaperverkets framtid. Gjennomsnittstemperaturene øker, det blir mer ekstremvær, flere arter dør ut, og mange mennesker sendes på flukt på grunn av klimaendringene¹. En del av denne utfordringen, er utfordringen som omhandler mat og matproduksjon.

Matproduksjon bidrar til klimaendringer, samtidig som matforsyningen på verdensbasis er svært sårbar for endringer i klimaet². Måten maten produseres på i dag og det faktum at mye av Norges matsvinn³ skjer i produksjon- og salgsbransjen, viser at samfunnsstrukturene ikke legger opp til et bærekraftig forhold til mat⁴. Disse samfunnsstrukturene har stor påvirkning på hvordan enkeltindivider spiser og forholder seg til mat. Som NRK også har vist gjennom serien *Matsjokket*, er mye av det systematiserte matsvinnet usynliggjort for forbrukeren, noe som gjør det vanskelig å forstå omfanget av hvordan dagens matproduksjon er svært lite bærekraftig⁵. Matens klimautslipp er kompleks, og handler både om hvordan enkeltindivider spiser, og om hvordan matproduksjonen og behandlingen av mat er strukturert i Norge og på verdensbasis.

Tiden strekker snart ikke til lenger i klimasaken. I møte med klimaendringene trenger vi handlekraft og ansvarsforståelse. For å skape endring i hvordan mennesker produserer, forholder seg til og spiser mat, bør man ta i bruk alle tilgjengelige virkemidler. Kirken har, med sin teologi og sine ritualer, stor mulighet til å være en del av en opplysnings-, lærings- og endringsprosess når det kommer til hvordan mennesker forholder seg til mat og klima⁶. I denne

¹ Rasmus Benestad et. al, "Klimaendringer," Hentet 20. november 2019 fra <https://snl.no/klimaendringer>

² Cheik Mbow et. al, "Food Security," I *Climate Change and Land: an IPCC special report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial ecosystems*, red. P.R. Shukla et. al. (In press, 2019), https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/4/2019/11/08_Chapter-5.pdf, 441.

³ Matsvinn defineres som mat som er spiselig, men som kastes eller blir til dyrefôr.

⁴ Håkon Lindahl, "Nei, det er ikke forbrukerne som kaster mest mat," Hentet 10. desember 2019 fra <https://www.framtiden.no/201810107348/aktuelt/mat/nei-det-er-ikke-forbrukerne-som-kaster-mest-mat.html> Framtiden i våre hender påpeker at det sannsynligvis er mange hull i norsk matsvinnstatistikk, spesielt når det kommer til matbransjen.

⁵ *Matsjokket*, (NRK, 2019), TV-serie. Serien tar for seg matsvinnet i Norge, med fokus matvarer som sau, grønnsaker, banan, brød og sukkerprodukter.

⁶ Harald Hegstad, *Den virkelige kirke: bidrag til ekklesiologien* (Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2009), 83. Her legger jeg til grunn en forståelse av at kirken har mulighet og rett til å uttrykke seg offentlig om ulike temaer som også angår samfunnet og politikken.

oppgaven ligger fokuset på hvordan takksigelsen i måltidsritualene nattverden og bordbønnene kan brukes som mulige innfallsvinkler til å lære mennesker om matens klimadimensjon og deres ansvar til å kjempe for økorettferdighet. Denne oppgaven er et forsøk på et innspill til hvordan kristne i økt grad kan praktisere bærekraftige matvaner, ta ansvar for og engasjere seg for hele skaperverkets velvære og klimaendringene, gjennom å delta i takksigelsespraksisen i nattverden og bordbønner.

1.2 Problemstilling og avgrensning

Problemstillingen er formulert slik:

Hvordan kan takksigelsen i nattverden og bordbønner bidra til å lære mennesker å spise og forholde seg til mat på en mer bærekraftig måte, ta vare på skaperverket og kjempe for økorettferdighet?

Takksigelse er en praksis som er rettet mot Gud i takknemlighet og respekt for at Gud har skapt verden og at skapelsen er god⁷. Takksigelsen er en av hovedbestanddelene i kristen tilbedelse, og er særlig tilstede i nattverden og bordbønnspraksisen⁸. Nattverden kalles gjerne eukaristi, fra det greske verbet eucharisteo, som betyr å takke⁹. Dette viser at nattverden som helhet er en takksigelseshandling hvor fellesskapet retter sin takk mot Gud for alt som Gud gir, spesielt gjennom Jesu kropp og blod som gis i nattverden som brød og vin¹⁰. I bordbønnene er også takksigelsen en kjernepraksis, ved at selve poenget med praksisen er å takke Gud for maten på bordet¹¹.

Denne oppgaven bygger på Don E. Saliers forståelse av at tilbedelse og bønn, inkludert takksigelse for Guds gaver, har sammenheng med hvordan mennesker forstår Gud og sin plass i verden, samt hvordan de lever moralsk¹². Norman Wirzba uttrykker det slik når han beskriver takksigelsen i bordbønnene: “in this act we show that we are committed to taking a humble place within the world among each other and before God, and demonstrate that we do not take

⁷ Gordon W. Lathrop, *Holy Things: A Liturgical Theology* (Minneapolis: Fortress Press, 1993), 210.

⁸ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber: om liturgisk språk og utforming av bønner til gudstjenesten* (Oslo: Verbum, 2013), 18.

⁹ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide to the All-Night Soup Kitchen of the Kingdom of God*, (Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 2004), 28.

¹⁰ Wilfrid Stinissen, *Bröd som bryts* (Tågarp: Karmeliterna, 1989), 63.

¹¹ Norman Wirzba, *Food & Faith: A Theology of Eating* (New York: Cambridge University Press, 2011), 179.

¹² Don E. Saliers, “Liturgy and Ethics: Some New Beginnings,” *Journal of Religious Ethics*, nr. 2 (1979), 174-177.

our place and sustenance for granted”¹³. Denne forståelsen innebærer at takksigelsen også har etiske konsekvenser hvor hvordan mennesker lever og spiser. Når mennesker forstår seg selv som avhengige av Gud og skaperverket for sin eksistens, er det naturlig at dette viser seg i hvordan man behandler skaperverket og maten som Gud har skapt og gitt. I møte med mat og klimaendringene kan dette gi seg utslag i å ta vare på maten på en bedre måte slik at man slipper å kaste den, eller spise mat som har et lavere klimagassutslipp, slik som vegetarisk, økologisk og kortreist mat¹⁴. I denne oppgaven brukes *å forholde seg til mat* som et uttrykk for hele prosessen hos spiseren som har med inntak av mat å gjøre. Dette inkluderer blant annet det å handle matvarer, oppbevare mat i hjemmet, tilberede et måltid, spise måltidet, og behandlingen av matrestene.

Mens disse handlingene handler om individers små hverdagslige bidrag, handler vern om skaperverket og kamp for økorettferdighet i større grad om enkeltmenneskers engasjement for å bidra til strukturelle endringer når det kommer til hvordan mat produseres. Begrepet *økorettferdighet* brukes i oppgaven som en betegnelse på den ideelle verdenssituasjonen hvor både jordens velvære og sosial rettferdighet er vektlagt¹⁵. Oppgavens overordnede fokusområde handler dermed om enkeltindividers bidrag, mens de strukturelle endringene ikke vies like stor oppmerksomhet i oppgaven. Disse to henger imidlertid nøye sammen. Teologen Cynthia D. Moe-Lobeda kaller dette “the paradox of practice”, og påpeker at individuelle endringer trengs for at store strukturelle endringer skal skje, samtidig som strukturell tilrettelegging gjør det enklere for individer å gjøre gode etiske klimavalg¹⁶. Oppgavens hovedfokus ligger på hvordan nattverden og bordbønnene kan påvirke hvordan menigheten og enkeltmennesker forholder seg til mat og klima, uten at dette betyr at alt ansvaret ligger hos enkeltindivider.

Denne forståelsen av takksigelse innebærer at oppgaven befinner seg i skjæringspunktet mellom liturgikk, teologi og etikk. Don E. Saliers påpeker at: “there are significant links between liturgical life, the confession of faith, and the concrete works which flows from these”¹⁷. Teologi er i denne oppgaven forstått som en kritisk, kontekstuell og fortolkende

¹³ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 179.

¹⁴ Liv Thoring, Høy pris for billig kjøtt: forbruk, prisutvikling og klimagassutslipp fra matvarer 1979 – 2016 (Oslo: Framtiden i våre hender, 2018), <https://www.framtiden.no/rapporter-mat/837-hoy-pris-for-billig-kjott/file.html>, 8-10.

¹⁵ Cynthia D. Moe-Lobeda, *Resisting Structural Evil: Love as Ecological-Economic Vocation* (Minneapolis: Fortress Press, 2013), 38.

¹⁶ Cynthia D. Moe-Lobeda, *Resisting Structural Evil*, 253-254.

¹⁷ Don E. Saliers, “Liturgy and Ethics,” 174.

aktivitet som innebærer å “formulere hva som kan gjelde som et gyldig uttrykk for hva kristen tro er i dag”¹⁸. Teologien i oppgaven befinner seg innenfor Den norske kirkes kontekst, en luthersk folkekirke hvor majoriteten av den norske befolkning er medlemmer. Teologien om at mennesket er en del av skaperverkets fellesskap, som på samme måte som den treenige Gud er relasjonelt sammenbundet og avhengig av hverandre for liv, legger grunnlaget for kristent engasjement for klimaet og skaperverket i denne oppgaven¹⁹. Jeg legger til grunn en dydsetisk forståelse av etikk som vektlegger at mennesker opparbeider seg moralske ferdigheter og dyder gjennom praksis i fellesskap²⁰. Dydsetikken er likevel ikke en av teoriene i oppgaven, fordi analysen og drøftelsen i hovedsak dreier seg om hvordan praksisene kan være utformet innholdsmessig og praktisk for å kunne forme menneskers moral omkring mat og klima på best mulig måte. Dette handler om liturgikk og liturgisk teologi. Merete Thomassen og Sylfest Lomheim konstaterer at “liturgi er teologi”, ved at liturgiens formuleringer viser hvilke teologiske valg og vektlegginger som har blitt gjort²¹. Liturgikk blir i denne oppgaven forstått i vid forstand, ved at det ikke bare gjelder handlinger rettet mot Gud i gudstjenesten, men alle slags praksiser som rettes mot Gud i fellesskap også i hverdagen²². De liturgiske teoriene kan dermed også brukes i arbeidet med bordbønner.

Motivasjonen til å utforske takksigelsen i nattverden og bordbønnene i lys av dagens utfordring i møte med mat og klima, ligger i hovedsak på opplevelsen av at nattverden og bordbønnene som brukes i Den norske kirke i dag, ikke fungerer som slike formende praksiser, og i for liten grad tematiserer mat og matens sammenheng med klimaendringene og vern av skaperverket. Dette kan ha sammenheng med at nattverden kan framstå som vanskelig å forstå, og at bordbønnene brukes i mindre grad enn før²³. Dette kan gjøre at disse praksisene lett kan framstå som irrelevante og ubegripelige for mange. Nattverden og bordbønnene har et stort potensial til å adressere takksigelsen overfor maten som gave fra skaperverket og dens betydning for klimaet. På den måten kan takksigelsen skape økoteologisk bevissthet og handlekraft hos menigheten når det kommer til hvordan de forholder seg til mat og skaperverket. I den samiske takksigelsespraksisen *sivdnidit*, har takksigelsen til Gud automatisk også sammenheng med at

¹⁸ Jan Olav Henriksen, *Teologi i dag: samvittighet og selvkritikk* (Bergen: Fagbokforlaget, 2007), 16-19.

¹⁹ Jürgen Moltmann, *God in Creation: An Ecological Doctrine of Creation* (London: SCM Press, 1985), 1-2, 15-17.

²⁰ Samuel Wells, *Improvisation: The Drama of Christian Ethics* (Grand Rapids: Brazos Press, 2004), 73-85.

²¹ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*, 12.

²² Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 41.

²³ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse: En studie av *sivdnidit* som religiös praxis,” (Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2018), 170–171.

menneskers relasjon til skaperverket er preget av respekt, hensyn og ydmykhet²⁴. Dette potensialet er ikke fullt ut utnyttet i nattverdliturgien og norske bordbønner, etter min oppfatning. Det er dette potensialet jeg ønsker å belyse i oppgaven, utfra tanken om at takksigelsen i Den norske kirkes nattverdliturgi og norske bordbønner kan forme menneskers moral til å møte klimakrisen med ansvar og handlekraft i mye større grad enn de gjør i dag.

Et viktig premiss i denne oppgaven er at klimaendringene er menneskeskapt og at menneskelige utslipp påvirker temperaturen og klimaet på jorden²⁵. Oppgaven vil derfor ikke inneholde en samtale om klimafornektelse. At menneskeskapt klimaendring er et premiss, betyr også at menneskene har mulighet til å gjøre noe for å minske endringene før jorden blir ulevelig for mange av oss. Menneskene bør derfor ta i bruk et mangfold av ressurser for å løse denne krisen, inkludert teologiske bidrag. Her er det en sammenheng mellom individuell endring og strukturell endring. Klimaendringene er et altopplukende tema som har noe med alle sfærer i samfunnet å gjøre. Dermed vil jeg også påpeke at oppgavens fokus på matens klimafotavtrykk ikke betyr at jeg foreslår at dette er løsningen på klimakrisen, men at dette kan være et av mange forskjellige bidrag. Verden står overfor en kompleks klimakrise, og løsningene er dermed komplekse.

1.3 Oppgavens relevans og plass i forskningen

Matens påvirkning på klimaet er et tema som har fått mer oppmerksomhet i den offentlige klimadebatten den siste tiden. Utslippsomfanget knyttet til matproduksjon ble tydelig adressert ved at FNs klimapanel kom med sin rapport 7. august 2019²⁶. I rapporten påpekes det at matproduksjon og jordbruk i stor grad bidrar til klimaendringene, spesielt hvis man ser på alle sidene ved dagens matsystem som inkluderer både produksjon, transport, prosessering, pakking, oppbevaring, salg, konsumering og avfall²⁷. Samtidig har klimaendringene stor påvirkning på den faktiske matproduksjonen, ettersom jordbruket er spesielt sårbart for endringer i temperatur og nedbør, og hele avlinger kan ødelegges av flom, orkaner eller uventet tørke²⁸. Fokuset på matsvinn og bærekraftig mat har også økt i den offentlige debatten i Norge

²⁴ Lovisa Mienna Sjöberg, "Att leva i ständig välsignelse," 231.

²⁵ Rasmus Benestad et. al, "Klimaendringer". Forfatterne påpeker at klimaendringer skjer naturlig, samtidig som menneskelig aktivitet spesielt etter den industrielle revolusjon har hatt en vesentlig påvirkning på klimaet.

²⁶ Cheik Mbow et. al, "Food Security."

²⁷ Cheik Mbow et. al, "Food Security," 441-442.

²⁸ Cheik Mbow et. al, "Food Security," 442.

det siste året, blant annet gjennom NRK-serien *Matsjokket* som tematiserer norsk matsvinn, både i butikk og hjemme²⁹.

I tillegg til at mat og klima er på dagsorden i samfunnet for øvrig, har også den teologiske debatten omkring klima fått medfart. Dette vises blant annet gjennom økoteologiens fokus på viktigheten av å ta vare på Guds skaperverk, både fordi det har en egenverdi og fordi jorden og alle dens skapninger og organismer er nødvendig for at mennesker skal kunne leve på jorden også i framtiden³⁰. Likevel er det ikke gjort mye forskning innenfor teologien på sammenhengen mellom *mat* og klima. Dette kan handle om at denne sammenhengen ikke har vært så kjent eller trykkende tidligere, eller at denne koblingen rett og slett har vært underkommunisert eller nedprioritert i forhold til andre områder hvor koblingen til klimaet har vært tydelig lengre.

Teologen Norman Wirzba er et unntak i denne sammenhengen. Han skriver om problemet med overkonsumering av mat og menneskers manglende bevissthet om matens økologiske fotavtrykk³¹. I forbindelse med dette løfter han fram både nattverden og bordbønner som praksiser som kan forme menneskers teologi om mat³². Denne oppgaven kan ses i forlengelse av Wirzbas arbeid med nattverden og bordbønner, men fokusert til å gjelde norsk kontekst.

I tillegg til disse teologenes bidrag, skrev Elisabeth Fongen sin masteroppgave i 2016 om nattverdens resiproke gaveperspektiv som kommer fram i takkofferbønnen, og hva dette kan bidra med i klimakrisens kontekst³³. Hennes fokus ligger imidlertid i stor grad på hvordan denne forståelsen av nattverden kan gjøre at flere opplever nattverdsmåltidet som åpent og noe de vil delta i. Dette skiller seg fra denne oppgavens mål om å finne ut hvordan nattverden og bordbønnene kan skape bærekraftige og klimarettferdige matvaner hos de som deltar i disse praksisene. Denne oppgaven kan ses på som en utdyping og videreføring av Fongens fokus på takksigelse og gaver.

²⁹ *Matsjokket*.

³⁰ Sallie McFague, *The Body of God: An Ecological Theology* (Minneapolis: Fortress Press, 1993), 165.

³¹ Norman Wirzba, "Saying Grace: Transforming People, Transforming the World," *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture*, nr. 2 (2009), 201-202.

³² Norman Wirzba, *Food & Faith*, kapittel 5-6.

³³ Elisabeth Fongen, "Av ditt eget gir vi deg tilbake: En nattverdsteologi med fokus på fellesskap og menneskets relasjon til hele skaperverket" (Mastergradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2016).

1.4 Valg og vurdering av materiale

Materialet består i denne oppgaven av Den norske kirkes nattverdliturgi fra 2011 og to bordbønner fra Norsk salmebok, som viser hvordan nattverden og bordbønner i norsk kontekst formidler teologi og etikk om mat og klima i forbindelse med takksigelseshandlingen. Tekstutvalget er basert på å framstille en representativ gruppe tekster som brukes blant medlemmer i Den norske kirke. Materialet viser teologien som er i spill i Den norske kirke, selv om bordbønnene i utgangspunktet kan brukes i mange ulike kirkesamfunn ettersom de ikke brukes i forbindelse med selve gudstjenestefeiringen.

Den ene delen av materialet er tekstene hentet fra nattverdliturgien i Den norske kirke som ble vedtatt på Kirkemøtet i 2011³⁴. Dette er den nyeste liturgien som er innført i Den norske kirke, og viser Den norske kirkes nattverdteologi i praksis. Hver enkelt liturg kan velge å legge til ord under gudstjenesten, men ettersom jeg ikke gjør en empirisk undersøkelse på hva prester sier i nattverdliturgien, vil dette ikke være mulig å undersøke i denne oppgaven. Jeg forholder meg derfor kun til den vedtatte nattverdliturgien. Tidligere liturgier vil ikke være en del av materialet, ettersom jeg ønsker å fokusere på hvordan nattverden og dens liturgi framstår i dagens kontekst. Liturgien skal formidles i en folkekirkekontekst, til en variert forsamling hvor medlemmene har variert kunnskap om nattverden. Samtidig befinner liturgien seg innenfor en luthersk kirke, noe teologien i liturgien vil bære preg av. Jeg avgrenser meg fra å inkludere liturgisk musikk, men ønsker å se på liturgiske tekster knyttet til nattverden. Dette vil jeg se på i sammenheng med de liturgiske handlingene og brødet som tilstedeværende element i liturgien. Jeg vil ikke kommentere på alle delene i nattverdliturgien, men fokusere spesielt på teologien og tekstene som omhandler takksigelse i forbindelse med ofring, måltidsfellesskapet, fordeling og brødet som måltidets bestanddel.

Den andre delen av materialet består av to bordbønner som brukes i Norge. Bordbønnene har ofte en melodi som synges, som også har en pedagogisk funksjon ved at ordene i bønneren er lettere å huske. Det finnes mange ulike bordbønner, men jeg har valgt å se på bordversene *Gledens Herre vær vår gjest* og *Herre, din jord bærer mat nok for alle* slik de står i Norsk Salmebok 2013 på nummer 765 og 766³⁵. Jeg avgrenser meg til å kun se på disse to bordversene

³⁴ *Ordning for hovedgudstjeneste* (Stavanger: Eide Forlag, 2011) https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste---liturgi/gudst2011_2012_ordning_hovedgudstj_bokm.pdf

³⁵ *Norsk salmebok: for kirke og hjem*. (Stavanger: Eide Forlag, 2013). Se vedlegg 7.1 og 7.2 for bordbønnstekstenes formuleringer.

for det første fordi de er mye brukt. For det andre inneholder de mer tekst med mulighet til tilknytning til klima og mat, i motsetning til den kanskje mest vanlige bordbønnen i Norge; *O du som metter liten fugl*. De utvalgte bordbønnene framstiller også to ulike vektlegginger innholdsmessig, ved at *Gledens Herre* i stor grad handler om Guds tilstedeværelse i måltidsfellesskapet, mens *Herre, din jord bærer mat nok for alle* framstiller et tydelig globalt fordelingsperspektiv.

1.5 Metode

I denne oppgaven gjør jeg en hermeneutisk tekstanalyse av Den norske kirkes nattverdliturgi og bordbønnene *Gledens Herre* og *Herre, din jord bærer mat nok for alle*. Etersom oppgaven tar for seg tekstlig materiale, kan man også kalle oppgavens metode for dokumentanalyse³⁶. Dette innebærer tekstanalyse av konkrete tekster, hvor jeg analyserer meningsinnholdet i tekstene i sammenheng med nattverds- og bordbønnsritualene som inneholder bestemte handlinger, ord og elementer³⁷. En slik analyse er en forutsetning for å kunne drøfte hvordan nattverden og bordbønnene kan påvirke menneskers teologi og moral omkring mat og klima. Analysen og drøftelsen gjøres i sammenheng med ulike teorier. Teoriene jeg vil ta i bruk omhandler økoteologi, gaveteori og teori om takksigelse i den samiske praksisen *sivdnidit*, samt teori om hvordan liturgikk har betydning for menighetens teologi og moral. Disse teoriene gir ulike perspektiver på hvordan nattverdliturgien og bordbønnenes takksigelsespraksis kan ha betydning for hvordan mennesker spiser og forholder seg til skaperverket.

De hermeneutiske brillene som jeg tar i bruk i denne oppgaven er økologisk hermeneutikk. Det betyr at jeg leser materialet og teoriene i et økologisk perspektiv, hvor fokuset er på hvor tydelig skaperverket og omsorg for jordens helhet blir framstilt i tekstene, spesielt i lys av klimaendringene som truer både livsgrunnlaget til mennesker, dyr, planter og andre organismer. Økologisk rettferdighet handler om at alle mennesker og hele skaperverket fortjener å bli behandlet på en rettferdig måte som viser at de har verdi og rett til å fortsette å eksistere på jorden³⁸. Dette fordrer at mennesker ikke bare tenker på seg selv, men også bryr seg om og handler slik at skaperverkets helhet opprettholdes. Med et slik fokus, inneholder oppgaven en “hermeneutics of suspicion and of reconstruction”, hvor poenget er å være kritisk til hvordan

³⁶ Asbjørn Johannessen, Per Arne Tufte og Line Christoffersen, *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode* (Oslo: Abstrakt forlag, 2010, 4. utgave), 164.

³⁷ Asbjørn Johannessen, Per Arne Tufte og Line Christoffersen, *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode*, 365-366.

³⁸ Sallie McFague, *The Body of God*, 117.

materialet framstiller Gud, mennesket og skaperverket, samt å komme med forslag til konstruktive endringsforslag for å rekonstruere teologien i tekstene³⁹.

En del av denne økologiske hermeneutikken innebærer en kritikk av individualistisk antroposentrisme. Antroposentrisme handler om at menneskets velvære og interesser kommer i fokus, og at skaperverket neglisjeres og dets egenverdi undervurderes⁴⁰. Dette skiller seg fra biosentrisme som har et større fokus på skaperverkets verdi⁴¹. Sallie McFague poengterer at antroposentrisme ødelegger for kirkens klimaengasjement, og at klimakrisen fordrer at vi tenker annerledes om oss selv, som del av skapelsens fellesskap⁴². Hun hevder at “climate is the quintessential example of interrelationship and interdependence”⁴³. Både Bibeltekstene og liturgiske tekster framstår med første øyekast som antroposentriske⁴⁴. Bordbønnene og Den norske kirkes nattverdliturgi er intet unntak. Selv om antroposentriske argumenter kan brukes til å løfte fram klimaengasjement, så ønsker jeg å kritisere denne vektleggingen av mennesket, ettersom antroposentriske utsagn og argumenter ofte kommer på bekostning av skaperverkets egenverdi, forståelsen av menneskers avhengighet av skaperverket og ansvaret i å bedre livsvilkårene til alle levende skapninger⁴⁵.

1.6 Oppgavens disposisjon

I kapittel 2 vil jeg presentere teoriene som analysen og drøftelsen benytter seg av. Det teoretiske grunnlaget består for det første av økoteologiske bidrag fra Jürgen Moltmann⁴⁶ og Sallie McFague⁴⁷, og Norman Wirzbas teologi om mat og klima⁴⁸. For det andre benytter jeg meg av ulike teorier om gave i forbindelse med takksigelse. Disse teoriene er basert på teologene Nils Henrik Gregersen⁴⁹, Marion Grau⁵⁰ og Patrick T. McCormicks⁵¹ forståelse av gavers

³⁹ Ernst Conradie, “What on Earth is an Ecological Hermeneutics? Some broad parameters” i *Ecological Hermeneutics: Biblical, Historical and Theological Perspectives*, red. David G. Horrell et. al. (New York: T&T Clark, 2010), 298.

⁴⁰ Sallie McFague, *A New Climate for Theology: God, the World and Global Warming* (Minneapolis: Fortress Press, 2008), 32.

⁴¹ Tom Sverre Tomren, “Miljøetikk og økoteologi i Den norske kyrkja: Ein analyse av miljøfråsegnene til Den norske kyrkja i perioden 1969-2007,” (Doktorgradsavhandling, Misjonshøgskolen, 2014), 311.

⁴² Sallie McFague, *A New Climate for Theology*, 44-45.

⁴³ Sallie McFague, *A New Climate for Theology*, 48.

⁴⁴ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 214.

⁴⁵ Sallie McFague, *The Body of God*, 204.

⁴⁶ Jürgen Moltmann, *God in Creation*.

⁴⁷ Sallie McFague, *The Body of God*.

⁴⁸ Norman Wirzba, *Food & Faith*.

⁴⁹ Nils Henrik Gregersen, “Generositetens teologi,” *Teologisk Dansk Tidsskrift*, nr. 2 (2008).

⁵⁰ Marion Grau, *Rethinking Mission in the Postcolony: salvation, society and subversion* (London: T&T Clark, 2011).

⁵¹ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*.

resiprositet og betydning for menneskers avhengighet av skaperverket. I forbindelse med dette vil jeg også inkludere Dietrich Bonhoeffer's teologi om den dyre nåde⁵², samt Lovisa Mienna Sjöbergs teori om den samiske takksigelsespraksisen *sivdnidit*, som tydelig kobler sammen takksigelse og omsorg for skaperverket⁵³. For det tredje vil jeg legge fram teorier om liturgikk og hvordan liturgiske praksiser kan forme menneskers moral. Her bruker jeg teoretikere som Gordon W. Lathrop⁵⁴, Merete Thomassen og Sylfest Lomheim⁵⁵, og Don E. Saliers⁵⁶.

I kapittel 3 presenteres tekstanalysen av Den norske kirkes nattverdliturgi og bordbønnene *Gledens Herre* og *Herre, din jord bærer mat nok for alle*. Analysen fokuserer på det tekstene sier om takksigelse, ofring, motivet Jesus som Guds Lam og levende brød, fordeling og måltidsfellesskap, i sammenheng med teoriene som legges fram i kapittel 2.

Kapittel 4 presenterer hvordan sammenhengen mellom mat og klima kan synliggjøres tydeligere gjennom nattverden og bordbønnene, basert på funnene i analysen. Her ligger fokuset på hvilke konkrete endringer som kan gjøres i nattverdens liturgiske tekster og handlinger, for å synliggjøre maten i et økologisk perspektiv. Jeg legger også fram noen innholdskriterier for hvordan en ny bordbønn med et tydelig klimaperspektiv kan utformes.

Kapittel 5 består av en oppsummering og konklusjon av hvordan takksigelsen i nattverden og bordbønnene kan lære menigheten å ta ansvar for sine matvaner og verne som skaperverket i dagens klimakontekst.

2 Teori

Ettersom oppgaven befinner seg i skjæringspunktet mellom teologi, liturgikk og etikk, vil teoriene i oppgaven befinne seg innenfor disse fagfeltene. Jeg vil bruke flere ulike teoretiske perspektiver for å kritisk belyse nattverdliturgien og bordbønnenes innhold når det kommer til mat og klima i forbindelse med takksigelsen. Teorigrunnlaget består av økoteologiske teorier, gaveteori, teori om den samiske praksisen *sivdnidit*, samt teorier om liturgikk og hvordan liturgien kan forme teologi og moral hos menigheten.

⁵² Dietrich Bonhoeffer, *Etterfølgelse* (Oslo: Luther, 2010).

⁵³ Lovisa Mienna Sjöberg, "Att leva i ständig välsignelse."

⁵⁴ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*.

⁵⁵ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*.

⁵⁶ Don E. Saliers, "Liturgy and Ethics."

2.1 Økoteologi og matteologi

Økoteologien er opptatt av at kristen teologi har et bidrag å komme med i møte med økonomiske og kulturelle påvirkninger på klimaet og skaperverket, samtidig som den ønsker å bidra til fornyelse og forandring av kristen teologi slik at det økologiske perspektivet kommer mer til syne⁵⁷. Denne oppgaven vil i hovedsak vektlegge kritikk av kristen teologi slik den er uttrykt i liturgiens ord og handlinger i nattverden og bordbønner. Økoteologien i denne oppgaven vil baseres på teologen Jürgen Moltmanns teologi om Guds immanens og skaperverkets fellesskap⁵⁸ og Sallie McFagues fokus på skaperverkets egenverdi⁵⁹. For å tydeliggjøre matens økologiske og teologiske karakter, bruker jeg Norman Wirzbas teologi om mat og takksigelse, som tar på alvor dagens klimakrise som utfordring for matsikkerheten i framtiden⁶⁰.

Jürgen Moltmann baserer sin teologi om skaperverket på teologien om den treenige Gud, forstått som en sosial trinitet, et fellesskap mellom Gud (Skaperen), Jesus (Frigjøreren) og Den hellige ånd (Livgiveren)⁶¹. Han forstår skapelsen som et grunnleggende relasjonelt fellesskap mellom alle skapelsens medlemmer, fordi den er skapt av Gud som i seg selv er relasjon, immanent og tilstede i skaperverket gjennom Åndens livgivende kraft⁶². Ånden binder oss dermed sammen med andre mennesker og skapelsens helhet, ved at “everything exists, lives and moved *in others*, in one another, with one another, for one another, in the cosmic interrelations of the divine Spirit”⁶³.

I forlengelsen av dette, poengterer Sallie McFague at skapelsen har en egenverdi fordi den er skapt av Gud, samtidig som den har en instrumentell verdi for mennesker⁶⁴. At skapelsen har en instrumentell verdi, betyr at mennesker må behandle skapelsen med respekt, ydmykhet og takknemlighet. Slik er det ikke alltid i realiteten. McFague påpeker at mennesket i stedet har neglisjert og undertrykket skaperverkets verdi til den grad at skapelsen har blitt “the new

⁵⁷ Ernst Conradie et. al, “Discourse on Christian Faith and the Earth” i *Christian Faith and the Earth: Current Paths and Emerging Horizons in Ecotheology*, red. Ernst Conradie et. al., (London: Bloomsburg T&T Clark, 2014), 1-2.

⁵⁸ Jürgen Moltmann, *God in Creation*.

⁵⁹ Sallie McFague, *The Body of God*, 165-166.

⁶⁰ Norman Wirzba, *Food & Faith*.

⁶¹ Jürgen Moltmann, *God in Creation*, 1-2.

⁶² Jürgen Moltmann, *God in Creation*, 17.

⁶³ Jürgen Moltmann, *God in Creation*, 11.

⁶⁴ Sallie McFague, *The Body of God*, 165.

poor”⁶⁵. Å forstå skaperverket som fattig innebærer at bekjempelse av fattigdom også inkluderer rettferdig behandling av skaperverket.

Denne forbindelsen skaperverket seg imellom vises spesielt gjennom alle skapningers behov for mat. Norman Wirzba sier at “food is about the relationships that join us to the earth, fellow creatures, loved ones and guests, and ultimately God. How we eat testifies to whether we value the creatures we live with and depend upon”⁶⁶. Med dette løfter han fram matens (og dermed også menneskers) grunnleggende tilknytning til og avhengighet av skaperverkets opprettholdelse. Han påpeker at klimaendringene, store forandringer i atmosfæren, avskoging, forurensing og høyere temperaturer i havet, samt homogeniseringen og utryddelse av mange arter, truer dagens og framtidens matsikkerhet for menneskene⁶⁷. I forbindelse med dette vektlegger Wirzba, i likhet med Moltmann, behovet for at mennesket forstår seg selv som relasjonelt og gjensidig avhengig av skapelsens fellesskap, på bakgrunn av den treenige Guds relasjonelle karakter⁶⁸.

2.2 Takksigelsens forpliktelse

For å forstå takksigelsen i nattverden og bordbønnene som en handling med moralske dimensjoner som kan forme mennesker til å handle ansvarlig og godt i møte med klimaendringene, vil jeg benytte meg av gaveteori og Bonhoeffer’s teori om den dyre nåden. Den samiske takksigelsespraksisen *sivdnidit* fungerer som et eksempel på hvordan takksigelsen kan praktiseres i relasjon til både skaperverket og Gud.

2.2.1 Gaveteori

Det finnes mange ulike måter å forstå gaver på. I denne oppgaven vil jeg benytte meg av Nils Henrik Gregersen⁶⁹, Marion Grau⁷⁰ og Patrick T. McCormick⁷¹ for å framstille en gaveteologi som vektlegger gavers resiprositet. Denne gaveteorien er teologiske videreføring av antropologen Marcel Mauss’ gaveteori⁷². Mauss fant i sin forskning på ulike arkaiske samfunn tidlig på 1900-tallet, at det alltid ligger en forpliktelse i forbindelse med gaver, både til å gi, ta

⁶⁵ Sallie McFague, *The Body of God*, 165-166.

⁶⁶ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 4.

⁶⁷ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 79-89.

⁶⁸ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 9.

⁶⁹ Nils Henrik Gregersen, “Generøsitetens teologi.”

⁷⁰ Marion Grau, *Rethinking Mission in the Postcolony*.

⁷¹ Patrick T. McCormick, *A Banqueter’s Guide*.

⁷² Marcel Mauss *Gaven: utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn* (Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1995).

i mot og gjengjelde en gave, og påpeker at dette gjengjeldelsesprinsippet fortsatt er gjeldene i mange av dagens kulturer⁷³. Hans teori har blitt videreført inn i teologien i forbindelse med gaveutveksling mellom Gud og mennesker. Den danske teologen Nils Henrik Gregersen påpeker at “fordi mennesket er skabt i Guds billede, skal det benådede menneske række nåden videre til sin næste og dermed udløse den kædereaktion, der fører til kærlighedens cirkulation. Gaven skal ikke gives tilbage, men gives videre”⁷⁴. Han sier også at den ordentlige gaven er en gave hvor giveren gir en bit av en selv⁷⁵. På denne måten kan nåden og gavene som Gud gir til menneskene forstås i et større sosialt utvekslingssystem hvor gaven alltid medfører at en gave gis videre. Derfor er ikke gavens relasjon begrenset til en toveis-kommunikasjon, og mennesker oppfordres til å gi videre det de har fått fra Gud, slik som Gud gjør i utgangspunktet⁷⁶. Dette trenger ikke å være en materiell gave, men kan også være en måte å møte andre på gjennom å handle godt. Marion Grau påpeker at “while it is impossible to give as we have received, we can engage in a responsible stewardship of what is in our sphere of action”⁷⁷. Dette kan være i møte med hele skaperverket, ikke bare mennesker.

Denne teorien har mange likhetstrekk med den lutherske teologen Dietrich Bonhoeffer’s teologi, når han hevder at nåden som Gud gir slettes ikke er billig i den forstand at menneskene ikke trenger å yte noe i møte med nåden⁷⁸. Bonhoeffer poengterer at Guds nåde kaller mennesker til etterfølgelse; “nåden er dyr fordi den tvinger mennesker inn i etterfølgelse under Jesu Kristi åk”, et åk som er lett å bære⁷⁹. Mens den billige nåden gis uten forpliktelse og ligner tilgivelse uten anger og syndsbejennelse, handler den dyre nåden om å forplikte seg til å følge Jesus Kristus⁸⁰. Etterfølgelse handler dermed om at man også er forpliktet på forkynnelsen som Jesus gjorde, og til å leve så godt man kan i tråd med den. Denne etterfølgelsen kan også gi seg utslag i måten man spiser, behandler skaperverket og engasjerer seg i å kjempe for økorettferdighet.

Teologen Patrick McCormick uttrykker noe av det samme innenfor rammen av nattverden, når han påpeker at å se på *maten* som en gave og å takke for den, innebærer tre elementer⁸¹. For det

⁷³ Marcel Mauss *Gaven*.

⁷⁴ Nils Henrik Gregersen, “Generøsitetens teologi,” 79.

⁷⁵ Nils Henrik Gregersen, “Generøsitetens teologi,” 83.

⁷⁶ Nils Henrik Gregersen, “Generøsitetens teologi,” 90.

⁷⁷ Marion Grau, *Rethinking Mission in the Postcolony*, 240.

⁷⁸ Dietrich Bonhoeffer, *Etterfølgelse*, 21-28.

⁷⁹ Dietrich Bonhoeffer, *Etterfølgelse*, 23.

⁸⁰ Dietrich Bonhoeffer, *Etterfølgelse*, 21-22.

⁸¹ Patrick T. McCormick, *A Banqueter’s Guide*, 9.

første gjør denne forståelsen at vi anerkjenner vår avhengighet, både i møte med Gud som har skapt verden og alt i den; i møte med alle våre medskapninger som har gitt mat til eller blitt mat for oss; og i møte med alle mennesker som har arbeidet hardt, svettet og lagt til rette for at vi skal kunne spise akkurat den maten som befinner seg på tallerkenen vår⁸². Vi kan ikke leve for oss selv, vi trenger både Gud, resten av skaperverket og andre mennesker for å kunne leve og spise. For det andre har denne forståelsen betydning for hvordan vi forholder oss til maten vår, ved at vi må bry oss om hvordan maten er dyrket, slaktet, fraktet, pakket og under hvilke forhold arbeiderne jobbet⁸³. For det tredje gjør dette at vi også forstår at vi selv er mat for andre både gjennom livet vårt og når vi dør, og at livet i seg selv er en gave som vi ikke bør ta for gitt, men som vi mottar igjen og igjen⁸⁴.

2.2.2 Den samiske takksigelsespraksisen *sivdnidit*

I samisk tradisjon finnes en konkret praksis som sammenfatter takksigelse og relasjon til skaperverket. Lovisa Mienna Sjöberg skriver i sin doktoravhandling om den samiske religiøse praksisen *sivdnidit/å velsigne*⁸⁵, som alltid er forbundet med takksigelse og noe godt, samtidig som praksisen er “knutet till kommunikation mellan människa, skapelsen och eventuellt Gud”⁸⁶. *Sivdnidit* handler om å forvalte sin relasjon til alt som lever, både mennesker, dyr, planter, jorden vi går på, i tillegg til de som har levd før oss og framtidige generasjoner⁸⁷. På bakgrunn av dette, gjelder det å behandle skaperverket med respekt, vise hensyn og ikke forstyrre unødvendig⁸⁸.

Sivdnidit er ofte knyttet til å være kristen, og velsignelsen gjøres gjerne i den treenige Guds navn, eller ved bruk av uttrykket “Jesus signe!”⁸⁹. *Sivdnidit* er en viktig del av å være menneske, og kan praktiseres i forbindelse med mange ulike hverdagslige situasjoner, blant annet i forbindelse med måltider, som en bordbønn⁹⁰. I forbindelse med måltider handler *sivdnidit* i stor grad om å beskytte seg selv mot smitte fra mat, det onde og ting som potensielt kan ødelegge livsgrunnlaget, samt som en påminnelse om å vise respekt for maten som Guds gave⁹¹.

⁸² Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 9.

⁸³ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 9.

⁸⁴ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 9.

⁸⁵ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 95. Det samiske ordet *sivdnidit* kan oversettes til både skape og velsigne, og kan utføres av både mennesker og Gud.

⁸⁶ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 95–97.

⁸⁷ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 230.

⁸⁸ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 231.

⁸⁹ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 7.

⁹⁰ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 106–107.

⁹¹ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 172–175.

Sjöberg forklarer at *sivdnidit* innebærer fire ulike aspekter. Det første omhandler velsignelse av Guds gaver, det andre aspektet innebærer uttrykkelse av takknemlighet for gavene, det tredje er knyttet til gjenvekst og regenerering, mens det siste aspektet handler om beskyttelse⁹². Disse aspektene tydeliggjør at det er en sammenheng mellom det å utføre takksigelse i takknemlighet og det å handle på en ansvarsfull måte for å legge til rette for at vekst i skaperverket og bevare skapelsen fra ødeleggelse. *Sivdnidit* minner oss på vår menneskelighet og ansvaret vi har mens vi lever for å ta vare på helheten av skaperverket⁹³.

2.3 Liturgiens rolle i å forme menneskers teologi og moral

For å forstå hvordan Den norske kirkes nattverdiliturgi og bordbønnene fungerer som faste gjentakende praksiser som former menighetens liv, tro og gjerninger, vil jeg i hovedsak benytte meg av den lutherske teologen Gordon W. Lathrops teori om liturgiens ordo⁹⁴. I tillegg vil jeg supplere teorien med innspill fra Merete Thomassen og Sylfest Lomheim for å sette teorien i en norsk sammenheng⁹⁵. Jeg vil også inkludere Don E. Saliers' teori om forholdet mellom liturgiens tilbedelse og bønn, og hvordan menigheten formes moralsk og teologisk⁹⁶.

Basert på Gordon W. Lathrops forståelse av liturgi som ordo, et gjentakende mønster som setter sammen ord, handlinger, og ting i et system, forstås liturgi i denne oppgaven til å innebære både praksiser som skjer i kirkens gudstjenestefeiring og praksiser som skjer i menighetens fellesskap utenfor den gudstjenestelige rammen⁹⁷. Dette betyr at både nattverden og bordbønnene er å forstå som liturgiske praksiser bestående av ord, handlinger og ting som sammen skaper mening⁹⁸. Merete Thomassen og Sylfest Lomheim poengterer at dette har sammenheng med at liturgien skaper dogmene og teologien hos menigheten, noe som ofte uttrykkes med det latinske uttrykket *lex orandi, lex credendi*⁹⁹. Liturgiens teologiske valg "skaper en forestilling av hva som er viktig og uviktig"¹⁰⁰. Dette betyr igjen at ettersom konteksten vi lever i stadig forandrer seg, må også liturgien forandres på en forsvarlig måte slik

⁹² Lovisa Mienna Sjöberg, "Att leva i ständig välsignelse," 98.

⁹³ Lovisa Mienna Sjöberg, "Att leva i ständig välsignelse," 232.

⁹⁴ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*.

⁹⁵ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*.

⁹⁶ Don E. Saliers, "Liturgy and Ethics."

⁹⁷ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 33.

⁹⁸ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 33.

⁹⁹ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*, 12. Forfatterens oversettelse: bønnens lov er troens lov.

¹⁰⁰ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*, 80.

at den kan fortsette å være autentisk og tale til dagens mennesker¹⁰¹. Dette legger grunnlaget for å foreslå liturgiske endringer.

Merete Thomassen og Sylfest Lomheim påpeker at liturgiske praksiser også er å forstå som meningsskapende riter hvor noe skjer med de som deltar¹⁰². Med spesielt utgangspunkt i måltiders (både nattverden og hverdagsmåltidene) takksigelse og spising, hevder Lathrop at liturgien og ritualene “propose an alternative vision of the world, criticizing any current order and calling us to act in such a way that our justice beings to mirror the merciful justice we believe is coming from God”¹⁰³. På denne måten har liturgien et moralsk anliggende og er i seg selv normativ ved at den ser for seg Guds rike¹⁰⁴, som gjør at deltakerne i liturgien ikke kalles til å gjemme seg eller rømme, men til å handle slik at Guds rike og nåde blir mer tydelig i verden¹⁰⁵. Lathrop poengterer at dette kallet ikke bare er rettet mot rettferdighet for mennesker, men også mot skapelsen: “the liturgy’s theme of thanksgiving for creation, the doctrinal soul of this liturgical body, by repeatedly inserting us into praise, also inserts us into humility into the sense that all things are created with us and are to be honored, cared for, not dominated and trampled”¹⁰⁶. Don E. Saliers påpeker samtidig at selv om det ikke nødvendigvis er slik at alle kristne lever på bakgrunn av hvordan de tilber Gud, så har liturgien, både det vi gjør, sier og forstår, en sammenheng med hvordan vi lever livene våre¹⁰⁷.

2.4 *Bruk av teoriene*

De ulike teoriene brukes på litt forskjellige måter i oppgaven. Teoriene om økoteologi og mat legger grunnlaget for å kunne tolke og vurdere nattverdliturgien og bordbønnenes økoteologiske perspektiver på mat. Gaveteoriene legger grunnlaget for å tolke gavene som takksigelsen i nattverden og bordbønnene rettes mot, som bærere av moralsk forpliktelse og ansvar, i tillegg til at gavene åpner for en forståelse av menneskers avhengighet. Dermed har disse teoriene også tilknytning til økoteologien og vektleggingen av skaperverkets gjensidige avhengighet. Denne sammenhengen vises tydelig i den samiske praksisen *sivdnidit*. Denne teorien brukes som eksempel på hvordan takksigelsen har en økologisk dimensjon som fordrer at menneskene lever i overensstemmelse med skaperverket. De liturgiske teoriene gir anledning

¹⁰¹ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 5.

¹⁰² Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*, 33.

¹⁰³ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 213.

¹⁰⁴ Don E. Saliers, “Liturgy and Ethics,” 176.

¹⁰⁵ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 214.

¹⁰⁶ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 215.

¹⁰⁷ Don E. Saliers, “Liturgy and Ethics,” 176.

å forstå nattverden og bordbønnene som praksiser som former menneskers teologi og moral, samt foreslå endringer i liturgien. På bakgrunn av disse teoriene vil jeg nå bevege meg videre til å analysere hvordan Den norske kirkes nattverdliturgi og bordbønnene *Gledens Herre* og *Herre, din jord bærer mat nok for alle* uttrykker denne sammenhengen mellom takksigelse, (mat)gaver, økoteologi og vern om skaperverket.

3 Takksigelse, ansvar og avhengighet

I dette kapittelet vil jeg ta for meg takksigelsen i nattverdliturgien og de to bordbønnene, og kritisk belyse disse tekstene i møte med teorien som ble presentert i kapittel 2. Analysen vil være basert på en økologisk hermeneutikk slik den ble presentert i metoden. Jeg vil gå tematisk til verk, ved å fokusere på bestanddeler i nattverdliturgien og bordbønnenes tekster hvor elementer omkring takksigelse, gaver, måltid, fellesskap og fordeling kommer fram, da disse motivene er viktige innfallsvinkler til tematikken om sammenhengen mellom mat og klima i disse takksigelsespraksisene. Jeg vil se på hva tekstmaterialet sier konkret om disse fokusområdene (altså teologien som nattverdliturgien og bordbønnen inneholder), og løfte fram hvilket potensial som finnes her, samt hvordan tekstene er mangelfulle når det kommer til å forme moralen hos menneskene som deltar i nattverden og bordbønnene i møte med mat og klima.

Først vil jeg undersøke hvordan takksigelsen og gavene framstilles i tekstmaterialet, når det gjelder hva gavene innebærer, samt hvordan forholdet mellom Gud som giver og mennesket som mottaker framstilles. Jeg vil også undersøke hvilken plass skaperverket har i materialet. Deretter vil jeg også se på takkofferhandlingen i nattverden, og motivet om Jesus som lam. I analysens siste del vil jeg fokusere på hvordan takksigelsen over maten framstilles, samt fordelingen av mat.

3.1 Takksigelsens og gavenes innhold

Det første og fundamentale problemet når det kommer til å formidle sammenhengen mellom takksigelsens matgave og forpliktende handling i møte med klimaet, er (spesielt i møte med nattverden) at takksigelsen kun rettes mot Jesu frelseshandlinger og nattverdens frelsesfunksjon. Til og med når måltidet eller nattverdselementene nevnes og takkes for, er takksigelsen begrenset til å gjelde hvordan nattverdsmåltidet og dens elementer er til for å formidle frelse, tilgivelse og tro. Dette kommer blant annet fram i en av de mulige takkebønnene i nattverdliturgien som er formulert slik: “vi takker deg for dette måltidet, hvor du har gitt oss

syndenes forlatelse og fornyet oss i troen på dine løfter”¹⁰⁸. I motsetning til nattverden, har takksigelsen i bordbønnene et mye større fokus på maten og måltidet som en gave fra Gud. *Gledens Herre* bruker samlebetegnelsen *gaver* knyttet til måltidet, mens *Herre din jord bærer mat nok for alle* konkret formulerer takk for *maten*. Maten er altså hovedgjenstanden for takksigelsen i begge bordbønnene. Dette er kanskje ikke så rart, med tanke på at bordbønnenes kontekst er rundt et hverdagslig måltid hvor man skal til å spise sammen. Det som imidlertid synes merkelig, er at når nattverden i utgangspunktet legger opp til en lignende måltidskontekst hvor menigheten skal spise sammen i fellesskap, er ikke takksigelsen i liturgien rettet mot måltidets fysiske bestanddeler.

Nattverden legger i stedet fram en forståelse av at Guds gaver i hovedsak gjelder menneskets åndelige liv, og frelsesgaven som kommer mennesket til nytte etter døden. Dette er en typisk vektlegging i luthersk teologi, og henger sammen med teologien om at nåden skjenkes i nattverden til frelse for mennesket¹⁰⁹. Denne teologien har imidlertid tendenser til å framstille nåden som billig, slik Bonhoeffer advarer mot¹¹⁰. En slik billig nåde fører hverken til etterfølgelse eller forpliktelse, men gir mennesker trøst i så stor grad at det blir en hvilepute for mennesket, og ansvaret fjernes¹¹¹. Å understreke at nåden innebærer ansvar og forpliktelse er ikke en avskrivelse av luthersk vektlegging av *nåden alene*. Forpliktelsen er en naturlig konsekvens av å tro på Jesus og leve med Jesus som forbilde i livsførsel, med tanke på hvordan han forholdt seg til andre mennesker og skaperverket i kjærlighet og omsorg¹¹².

Dette henger også sammen med teorien om at det ikke finnes noen gaver uten respons¹¹³. Utfra en slik gaveteori har menneskene når de mottar mat som gave fra Gud, alltid en forpliktelse til å behandle skaperverket med respekt og omsorg, fordi skaperverkets eksistens er en forutsetning for at mennesker skal få mat på bordet. Denne forståelsen er tydelig tilstede i samisk *sivdnidit*, hvor takksigelsen også handler om menneskets relasjon til både Gud og skaperverket¹¹⁴. *Sivdnidit* trenger ikke engang å uttrykke med ord at takksigelsen har konsekvenser for hvordan vi lever som del av skaperverket, med respekt for alt som lever, har levd og skal leve, fordi dette ligger implisitt når mennesker uttrykker velsignelse i Jesu eller

¹⁰⁸ *Ordning for hovedgudstjeneste*, 14.

¹⁰⁹ Harald Hegstad, *Gud, verden og håpet: Innføring i kristen dogmatikk* (Oslo: Luther Forlag, 2015), 205.

¹¹⁰ Dietrich Bonhoeffer, *Etterfølgelse*, 21-34.

¹¹¹ Dietrich Bonhoeffer, *Etterfølgelse*, 21-22.

¹¹² Dietrich Bonhoeffer, *Etterfølgelse*, 21-34.

¹¹³ Nils Henrik Gregersen, “Generøsitetens teologi,” 90.

¹¹⁴ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 230.

den treenige Guds navn¹¹⁵. Når denne sammenhengen ikke er grunnleggende tilstede hos menigheten når de takker Gud for gavene de får i nattverden, handler dette sannsynligvis om at vi har glemt at nattverden ikke bare handler om enkeltmenneskers frelse, men også er et måltid hvor menigheten spiser og fordeler mat i fellesskap.

3.2 Gud og menneskers rolle i gaveutvekslingen

Et annet aspekt i problematikken omkring takksigelsens innhold, handler om hvordan giveren og mottakeren framstilles i forhold til hverandre. Både i nattverdliturgien og i bordbønnene framstilles Gud som den generøse giveren og mennesket som mottakeren. Dette henger sammen med at Gud er vektlagt som den handlende karakteren både i nattverdliturgien og i bordbønnene. Menneskene, på den andre siden, blir framstilt som passive og uten handlingskraft. Dette perspektivet tydeliggjør at menneskene er avhengighet av Gud for å leve, fordi alt som eksisterer og som menneskene nyter godt av, er skapt av Gud. Samtidig kan vektleggingen av Gud som endeløs giver og menneskene som mottakere, føre til at det ikke ligger noen forventninger til menneskene etter at gavene er mottatt, annet enn selve mottakelsen og muligens takksigelse i etterkant. Menneskene gjør ikke annet enn å takke og prise Gud for gavene som de har mottatt. I nattverden kommer dette spesielt fram i prefasjonen, gjennom den faste formuleringen: «i sannhet, verdig og rett er det at vi alltid og alle steder takker deg, allmechtige Gud, evige Far, ved Jesus Kristus, vår Herre»¹¹⁶. Her legges takksigelsen fram som en viktig praksis i møte med Guds gjerninger og gaver. Det legges imidlertid ingen begrunnelse i hvorfor man skal takke Gud til alle tider og på alle steder, annet enn at det er sant og rett. Dette kan gi inntrykk av at takknemligheten legges fram som et fromhetsideal knyttet til plikt, hvor det å være en god kristen er forbundet med å takke Gud for alt det gode Gud har gjort.

Også i bordbønnen *Gledens Herre* er Gud den som tilrettelegger for menneskene ved å gi gaver og gjøre måltidet til en fest etter Guds behag. Dette får konsekvenser for hvordan mennesket framstilles. Menneskene anses ikke å ha ansvar for å behandle det de mottar på en forsvarlig måte. Det er gjennomgående også bordbønnen *Herre, din jord bærer mat nok for alle* at det er opp til Gud å handle og fordele, med utgangspunkt i at Gud er den som fordeler rettferdig. Dette kommer spesielt fram i bordbønnens siste vers som hevder at “hvis du [Gud] får fordele, har alle nok”, og når teksten uttrykker “takk for den delen du vil vi skal ha”¹¹⁷.

¹¹⁵ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 7.

¹¹⁶ *Ordning for hovedgudstjeneste*, 48-50.

¹¹⁷ Denne takksigelsen kan legge opp til en gudsforståelse som sier at det er Gud som bestemmer hvem som skal få hva, på grensen til en slags herlighetsteologi hvor det menneskene eier er sterkt forbundet til tanken om at

En slik takksigelse fører til at mennesket framstilles som passivt, uten ansvar og forpliktelse til å ta vare på gavene som de har mottatt. Mennesket har dermed mulighet til å fraskrive seg ansvar og i stedet be om at Gud ordner opp. Denne passiviteten gir ikke grobunn til moralsk forpliktelse, og er spesielt farlig i møte med klimaendringene, nettopp fordi klimaendringene fordrer menneskelig ansvar og handlingskraft til å forvalte Guds gaver til det beste for hele skaperverkets fellesskap. Likevel trenger ikke takksigelsen nødvendigvis å gjøre mennesket passivt, hvis den i stedet løfter fram respons og gjengivelse gjennom takksigelsens ord. En slik forståelse av takksigelse henger sammen med at Guds gaver til menneskene også krever en slags motgave, ved å gi videre det man har fått¹¹⁸. På denne måten kan takksigelsen gi ansvar og forventninger både i møte med Gud og skaperverket, og sette mennesket inn i rammen av skapelsesfellesskapet, slik *sivdnidit* er et eksempel på. Sjöberg påpeker at “i samiska sammanhang kan det at signa i Jesu namn ses som ett sätt att påminna sig själv om at man ska pröva leva som en god människa”¹¹⁹. På denne måten framstilles takksigelsen som en praksis med ansvarliggjørende og moralske følger, samtidig som takksigelsen gir rom for en forståelse av mennesket som avhengig av både jorden, planter og dyr for å leve og spise. På samme måte som *sivdnidit*, bør takksigelsen i nattverden og bordbønnene ha et slikt fokus rettet mot ansvar til å verne om skaperverket og spise på en måte som sikrer bærekraftig matproduksjon og skaperverkets livsgrunnlag.

Et sted i nattverdliturgien som kan gi rom for en slik forståelse av takksigelse og gaver, er i takkofferbønnen som finner sted i begynnelsen av nattverdliturgien. Denne bønningen uttrykker ordene “alt vi eier tilhører deg. Av ditt eget gir vi deg tilbake”¹²⁰. Disse ordene gir uttrykk for en resiprok gaveutveksling hvor mennesket gir tilbake til Gud det som de har fått, som en ofring. Samtidig handler takkofferhandlingen om at gavene som gis tilbake til Gud, gis videre til andre mennesker, enten i form av penger fra kollekten eller i form av brød og vin i nattverdsmåltidet. Takkofferbønnen kan dermed bli utgangspunktet for å forstå nattverden som en gaveutveksling og økonomi hvor mennesker får noe av Gud og gir noe tilbake til skaperverket. Dette åpner for en forståelse av at ingen gaver mottas uten at en gjengivelse er implisitt, og at gjengivelsen i stor grad handler om å bringe videre det man har fått, uten at det trenger å vise seg som nøyaktig

man har gjort seg fortjent til det i Guds øyne, at alle gaver er en Guds velsignelse, og at fattigdom er et tegn på en straff fra Gud.

¹¹⁸ Nils Henrik Gregersen, “Generøsitetens teologi,” 90.

¹¹⁹ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 98.

¹²⁰ *Ordning för hovedgudstjeneste*, 11.

den samme gaven¹²¹. Optimalt blir dette praktisert i nattverden ved at menigheten takker Gud for gavene de får i nattverden (inkludert brød og vin som fysisk mat og drikke), før de sendes ut av gudstjenesten og i hverdagen for å gi videre disse gavene til andre mennesker, og behandle skaperverket på en måte som anerkjenner vår avhengighet til skapelsen. Brødet innebærer både en fysisk og en åndelig dimensjon som menneskene kan gi videre gjennom ord og gjerninger i møte med andre mennesker og skaperverket. Takkofferbønnen kan ut fra dette bidra til framstillingen av mennesket som en handlende aktør med forpliktelser til å gi videre gavene som de har fått fra Gud. Likevel er det ingen selvfølge at menigheten oppfatter takkofferbønnen på denne måten, spesielt når takkofferleddet ofte nedprioriteres i gudstjenesten og ikke forklares i sammenheng med nattverdsmåltidet.

3.3 Skapelsens plass i takksigelsen

At takkofferbønnen uttrykker setningen “alt vi eier tilhører deg”, sier noe om at dypest sett er alle gaver som menneskene mottar, gaver fra Gud. Dette er en typisk teosentrisk argumentasjon som fokuserer på Gud som kilde til liv. Slike formuleringer er også å finne i bordbønnen *Herre, din jord bærer mat nok for alle*, når jorden kalles “din jord”. Gud som eieren av jorden impliserer at menneskene *ikke* eier jorden og dermed heller ikke har rett til å gjøre hva de vil med jorden og skaperverket. En konsekvens av at jorden er i Guds eierskap, er at menneskene har ansvar og forpliktelse til å behandle jorden godt, på samme måte som en låntaker forventes å behandle det han låner på en god måte. En slik teosentrisk argumentasjon kan gi grobunn for en sunn tolkning av forvalteransvaret. Forvalteransvaret brukes ofte i kristne sammenhenger for å vektlegge menneskers ansvar til å ta vare på skaperverket. Dette baseres på en tolkning av skapelsesfortellingen i Genesis 1,27-28 hvor menneskene ble skapt i Guds bilde og ble gitt et spesielt oppdrag og ansvar fra Gud til å forvalte, ta vare på og tjene det som Gud har skapt¹²². Å bruke forvalteransvaret teosentrisk vil bety at man vektlegger at menneskelig forvaltning av skaperverket går ut på å handle godt mot skaperverket *på vegne av* Gud. Tanken er at det er Gud som grunnleggende eier skaperverket, men at Gud har delegert ansvaret for å ta vare på skaperverket til menneskene. Det er imidlertid ikke slik menneskene har forholdt seg til skaperverket historisk. I stedet har menneskene, kristne inkludert, bidratt til klimaurettferdighet og ødeleggelse av økosystem¹²³. Dette kan ha sammenheng med at Genesis 1,27-28, også har

¹²¹ Nils Henrik Gregersen, “Generøsitetens teologi,” 90.

¹²² Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 103.

¹²³ Ernst Conradie et. al, “Discourse on Christian Faith and the Earth,” 1. Forfatterne påpeker at kristendommen også har bidratt til klimakrisen vi står overfor, slik man kan se på sammenhengen mellom land hvor

blitt brukt for å stadfeste menneskets dominans over skaperverket, retten til å ustoppelig forsyne seg av alle godene og ressursene i skaperverket og rettferdiggjøringen av menneskelig utslipp og ødeleggelse av skaperverket¹²⁴. Selv om forvalteransvaret i større grad handler om å møte skaperverket som tjenere og omsorgspersoner, har forvalteransvaret ofte blitt brukt antroposentrisk for å styrke menneskets posisjon som annerledes og mer verdt enn resten av skaperverket¹²⁵. Dette viser at forvalteransvaret i seg selv fortsatt setter mennesket over skaperverket. Derfor trengs mer enn forvalteransvaret som begrunnelse for at menneskene ikke skal ta seg til rette, misbruke og undertrykke skaperverket slik de gjør i dag, men heller bry seg om skaperverket, spise mer bærekraftig og kjempe for økorettferdighet. Dette gjelder også hvordan nattverden og bordbønnene formidler skaperverkets plass og verdi.

Et oppriktig vern om skaperverket kan ha større fotfeste i en teologi om mennesket som del av skaperverkets fellesskap og en utvidelse av det klassiske neste-begrepet. Fellesskapet er en viktig del av nattverdsmåltidet, som spesielt kommer fram i at menigheten forenes til ett i Kristus¹²⁶. Patrik Hagman beskriver denne handlingen i nattverden som en forening av Kristi tre kropper; den historiske Kristus som ble korsfestet og stod opp fra de døde, forenes med kirkens og menighetens fellesskap som Kristi kropp, gjennom brødet i nattverden som er Kristi kropp¹²⁷. En slik forståelse viser at nattverden har mulighet til å forme menighetens moral. Gjennom å spise nattverdets brød, absorberer vi Jesu kropp, og Jesus blir en del av oss, slik at vi kan bli *forandret* gjennom måltidet, ikke bare når det kommer til å mette sulten vår¹²⁸. Fellesskapet bærer med seg noe av Jesus, og blir formet til å handle i etterfølgelse gjennom å delta i nattverdsmåltidet.

At det kristne fellesskapet forstås som én kropp, innebærer at det som angår ett medlem av fellesskapet, også påvirker og angår de andre medlemmene. Slik har alle medlemmene i fellesskapet ansvar for den andres velvære. Anne Elvey tar til orde for at nattverdets fellesskap bør inkludere hele jordens fellesskap, ved at menneskene forstår seg selv som del av dette

kristendommen har stått sterkt siden den industrielle revolusjon og de historiske klimagassutslippene, samt koblingen mellom kapitalismen og kristendommen, og framveksten av herlighetsteologi.

¹²⁴ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 101-102.

¹²⁵ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 103.

¹²⁶ *Ordning for hovedgudstjeneste*, 52. Dette uttrykkes i nattverdbønn B: "La alle som får del i brødet og vinen, forenes til ett".

¹²⁷ Patrik Hagman, *Efter Folkkyrkan: En teologi om kyrkan i det efterkristna samhället* (Skellefteå: Artos, 2013), 197-199.

¹²⁸ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 155.

jordiske fellesskapet hvor alle deltakerne lever for hverandre¹²⁹. Også Patrick McCormick vektlegger mennesket som del av skapelsens fellesskap når han sier at “sharing in and being part of the Body of Christ calls us to acknowledge our fundamental kinship with the bodies and body of creation”¹³⁰. En slik forståelse av fellesskapet poengterer at mennesket er en del av skapelsen på lik linje med potetplanten og elgen, gjensidig avhengig av skaperverket og skapt til å leve i relasjon til hele skaperverket. Dette betyr at det som skjer med regnskogen som kuttes, havet som forsøples, arter som dør ut og mennesker som må flykte på grunn av klimaendringene, skjer også med hver enkelt av oss fordi vi er del av det samme fellesskapet i Kristi kropp. Slik vil også Jesu utsagn i lignelsen i Matteus 25 om at «Det dere gjorde mot én av disse mine minste søsken, har dere gjort mot meg», også omfatte hvordan mennesker behandler skaperverket og alt i det, blant annet gjennom hvordan de spiser og forholder seg til mat. Som en konsekvens av en slik vid forståelse av fellesskapet, vil «den neste» også referere til en større enhet. Cynthia D. Moe-Lobeda utvider neste-begrepet til å omfatte alle levende skapninger på jorden, ikke bare mennesker, og påpeker at nestekjærlighet innebærer medfølelse, rettferdighet og jordens velvære¹³¹.

Denne teologien om at fellesskapet er ett, kan gi grobunn for ansvarsfølelse, handlekraft og nestekjærlighet overfor hele skaperverket i møte med klimaendringene. Dette kan også uttrykkes gjennom nattverdens liturgi og bordbønnene. Problemet er at disse elementene så og si er fraværende i både bordbønnene og nattverdliturgien. Dette bidrar til å gjøre de teologiske utsagnene i nattverden og bordbønnene antroposentriske og begrensede i møte med handlinger for å minske klimaendringene til det beste for hele skaperverkets helhet. Bordbønnene ekskluderer skaperverket når de ikke refererer eksplisitt til skapelsen, men i stedet bruker begreper som bare gjelder mennesker, slik som “langbord”, og “reise seg fra bordet”. Disse begrepene plasserer måltidet innenfor en menneskelig ramme hvor man sitter rundt et bord og spiser, og fokuset er dermed kun på menneskers behov for næring. Heller ikke nattverden inkluderer skaperverket eksplisitt i fellesskapet. Nattverdliturgien taler flere ganger om å bry seg om, ha omsorg for, vise kjærlighet og elske den neste, uten at “den neste” er formulert til å inkludere andre ikke-menneskelige skapninger.

¹²⁹ Anne Elvey, “Living one for the other: Eucharistic Hospitality as Ecological Hospitality” i *Reinterpreting the Eucharist: Explorations in Feminist Theology and Ethics*, red. Anne Elvey et. al. (Bristol: Equinox Publishing, 2013), 189.

¹³⁰ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 105.

¹³¹ Cynthia D. Moe-Lobeda, *Resisting Structural Evil*, 198-199.

Mens Gud framstilles som den generøse giveren, og menneskene som den passive mottakeren i både nattverdliturgien og bordbønnene, vier materialet forsvinnende liten plass til skapelsen og dens relasjon til menneskene. Samtidig kan skapelsen sies å være implisitt i mange av nattverdliturgiens formuleringer¹³². Når det henvises til “den neste” eller “fellesskap”, kan man implisitt inkludere mer enn mennesker. Men når skaperverket og naturen ikke spesifikt refereres til, kan man ikke forvente at menigheten inkluderer den ikke-menneskelige verden når de for eksempler ber Gud om hjelp til å vise nestekjærlighet¹³³. En implisitt biosentrisk argumentasjon er så å si det samme som en ikke-eksisterende biosentrisk argumentasjon. Skaperverket blir i nattverden og bordbønnene framstilt som noe som bare er til for menneskets skyld. Det har ingen verdi utenom å være ressurser som menneskene kan bruke (og misbruke) som de vil. Dette kommer spesielt fram i første setning i *Herre, din jord bærer mat nok for alle*, som er den eneste referansen til jorden, og dermed fort kan knyttes til forståelsen av at jordens eksistens er basert på å i hovedsak gi mat til menneskene. En slik framstilling av skaperverket vitner om er en svært antroposentrisk teologi som ikke åpner for å behandle skaperverket med respekt. Sallie McFague kritiserer denne antroposentrismen, og vektlegger at alt som Gud har skapt, både mennesker, dyr, planter, jorden og alt i den, både har en iboende egenverdi og en instrumentell verdi for de andre delene av skaperverket på bakgrunn av skaperverkets gjensidige avhengighet av hverandre¹³⁴. Den instrumentelle verdien handler imidlertid ikke om at enkelte deler av skaperverket har rett til å misbruke resten av skaperverket og på den måten undertrykke skaperverket, slik menneskene har gjort.

I tillegg til at skapelsen er utelatt fra fellesskapet som nattverden og bordbønnene snakker om, er også takksigelsen kun rettet mot Gud som giver av gavene slik at vi får mat på bordet. Dette er tilfelle selv om vi *vet* at brødet og vinen i nattverden, og all maten vi takker Gud for i bordbønnene, ikke bare kommer fra Gud, men også fra jorden og skaperverket. Naturen, plantene og dyrene gir sitt liv eller noe av seg selv for at vi skal kunne spise, men de opptar likevel ingen plass hverken i nattverdliturgien eller i bordbønnene. Et lite unntak fra dette finnes i *Herre, din jord bærer mat nok for alle*, hvor jorden legges fram som viktig for at mennesker skal få mat. Takksigelsen er imidlertid gjennomgående rettet mot Gud. Å takke dyret for å ha gitt sitt liv eller plantene for at de bærer fram frukt, bær, grønnsaker og korn til menneskene er

¹³² *Ordnning for hovedgudstjeneste*, 53. Et eksempel på dette er nattverdbønn c hvor menigheten ber Gud om å gi dem brennende hjerter slik at de “viser barmhjertighet mot dem som lider”. Jorden kan også forstås som lidende.

¹³³ *Ordnning for hovedgudstjeneste*, 15. En av måltidets takkebønner formulerer bønnen: “hjelp oss å høre det rop du har hørt, å se den nød du har sett og å elske vår neste som oss selv”.

¹³⁴ Sallie McFague, *The Body of God*, 165.

ikke vanlig i kristne fellesskap, kanskje fordi man er redd for at det skal minne om en avgudsdyrkelse hvor dyrene og plantene blir tilbedt og guddommeliggjort. Likevel er det ingen umiddelbar sammenheng mellom å takke planter og dyr for å ha gitt oss mat, og å gjøre dem til guder, når man på samme tid takker den treenige Gud for å ha skapt og fortsatt skape plantene og dyrene. Jürgen Moltmann er en av de som tar til orde for en forståelse av Guds immanens og tilstedeværelse i skaperverket¹³⁵. Dette kan brukes som grunnlag for å også takke skaperverket for å gi mennesker mat, samtidig som skaperverket forstås med sin rettmessige verdi. Ved å takke skapelsen for at mennesker kan få mat å spise, kan man synliggjøre tydeligere at menneskene også har et ansvar overfor skapelsen til å ta vare på den, både fordi skapelsen har en egenverdi skapt av Gud og fordi mennesket er en del av skaperverkets fellesskap. Dette synliggjør at økoteologien hvor skapelsens gjensidige avhengighet vektlegges, er en teologi som kan løfte fram at takksigelsen i nattverden og bordbønnene har konsekvenser for hvordan mennesker forholder seg til skaperverket og gavene fra skaperverket.

3.4 Takksigelse, offer og gaver i nattverden

At mennesket er del av skaperverkets fellesskap som lever for hverandre, betyr også at menneskene er del av hele jordens pågående prosess som innebærer liv og død, gjestfrihet og offer¹³⁶. Dette kommer fram ved at for hver gang vi spiser, så har en annen levende skapning, et dyr eller en plante, ofret seg selv eller gitt en del av seg selv slik at vi kan få spise. På samme måte gir mennesker liv til andre skapninger enten i form av at de døde kroppene våre blir til jord som planter kan få næring fra, eller ulike insekter og noen ganger ulike rovdyr spiser av kroppen vår. For at mennesker skal kunne leve, må noen andre dø¹³⁷. Norman Wirzba uttrykker denne brutale sannheten slik “to eat we must also kill, realizing that without the deaths of others – microbes, insects, plants, animals – we can have no food”¹³⁸. Slik er alle skaperverkets medlemmer bundet sammen med det samme behovet for næring, som grunnlaget for livet på jorden. Med dette utgangspunktet, er ofring en særskilt del av hvordan verden henger sammen. Denne ofringen er også et kjernebudskap i nattverden og i kristen tro; at Jesus døde en gang for alle, for at menneskene skal kunne leve¹³⁹. Dette livet som Jesus Kristus gir, sprenger også grensene for det jordiske livet, fordi Jesu offer på korset innebærer evig liv for menneskene¹⁴⁰.

¹³⁵ Jürgen Moltmann, *God in Creation*, 13.

¹³⁶ Anne Elvey, “Living one for the other,” 191-192.

¹³⁷ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 1-2.

¹³⁸ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 110-111.

¹³⁹ Jf. Hebr 10,10.

¹⁴⁰ Elisabeth A Johnson, *She Who Is: The Mystery of God in Feminist Theological Discourse* (New York: Crossroad, 1993), 252-254. Johnson poengterer at tanken om Jesu lidelse og offer også undertrykker mennesker i

Anne Elvey poengterer at nattverden på en spesiell måte kan uttrykke denne sammenhengen mellom gjestfrihet og offer som hele jordens liv¹⁴¹.

Nattverdliturgien refererer flere ganger til at Jesus Kristus er det ultimate offeret som en gang for alle ofret seg selv slik at menneskene skulle kunne leve¹⁴². I Agnus Dei-leddet rett før utdelingen av nattverden og i prefasjonen til påsketiden brukes bildet om Jesus som (offer)lam eller påskelam, noe som også tydeliggjør nattverdens offerteologi. Altertavlen i Oslo domkirke er også et eksempel som synliggjør nattverdets fokus på Jesu offer. Maleriet forestiller Jesu disipler rundt et bord, og hvor lammet Jesus ligger slaktet på bordet. Det er dette vi fortsatt feirer i nattverden; at Jesus ofret seg selv en gang for alle, slik at vi ikke trenger å ofre noen andre dyr for å få tilgivelse og frelse, som var vanlig praksis blant israelittene både på Jesu tid og tidligere¹⁴³. I tillegg til å ha en åndelig funksjon, kom offerdyret menneskene til gode i form av at kjøttet kunne mette sulten til menneskene som hadde ofret, på samme måte som nattverdsmåltidet opprinnelig var et måltid hvor menigheten tok med seg mat til fellesskapet og spiste seg mette sammen¹⁴⁴.

I dag er ofring en fjern tanke for de fleste av oss, gjerne (mis)forstått som ubehagelig, avskyelig eller ubegripelig. Å forstå Jesus som lam og offer kan likevel gi noen perspektiver med tanke på mat og klima i forbindelse med nattverden. Offertanken kan minne oss på at nattverden faktisk er et måltid hvor vi spiser et ofret dyr, i dette tilfelle Jesus Kristus forstått som Guds Lam. Vi spiser fortsatt dyr i Norge, og metaforen om Jesus som lam kan gi oss nye blikk på vår egen mat når det kommer til slaktning og vår avhengighet av andre levende organismer for å leve. En del av prosessen med ofring er at dyret må slaktes. Også i dag dør dyr og planter for at vi skal få spise, samtidig som vår død også blir til mat for andre skapninger. Slik sett kan Jesu offer som gir evig liv, minne oss på at også skaperverket ofrer seg selv daglig for at mennesker skal kunne leve sine liv på jorden.

dag, spesielt kvinner, utfra muligheten det har til å oppfordre mennesker til å la seg misbruke og bli et offer for andre menneskers ugjerninger. Mens jeg anerkjenner denne utfordringen, er offertanken i denne oppgaven heller sett i sammenheng med menneskers avhengighet av skaperverket, som en oppfordring til å nettopp *ikke* misbruke hverken mennesker eller andre deler av skaperverket, men anerkjenne at skapelsen faktisk ofrer seg for at mennesker skal få mat. Budskapet i nattverden om at Jesus døde en gang for alle symboliserer at ingen mennesker trenger å ofre seg selv på samme måte.

¹⁴¹ Anne Elvey, "Living one for the other," 192-193.

¹⁴² *Ordning for hovedgudstjeneste*, 51. Et eksempel er nattverdbønn A: "vi feirer dette måltid med glede og takk for din Sønn's fullbrakte offer".

¹⁴³ 3. Mos 4. Her fortelles om tradisjonen med syndoffer, hvor en okse ble ofret for tilgivelse for menneskers synd.

¹⁴⁴ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 149-150.

At Jesus beskrives som lam kan også gi noen andre perspektiver i den norske konteksten. Lam er en delikatesse her til lands, noe vi gjerne koser oss med som søndagsmiddag. Men for at vi skal få lam på bordet, må vi også ha sauer som kan føde lam. Men nordmenn i dag spiser kun lammet, ikke den voksne sauen, noe som har ført til at tusenvis av døde sauekropper ligger på frys og ender opp med å bli sendt til andre deler av verden eller i verste fall bli kastet¹⁴⁵. En slik overproduksjon av sau for å avle opp lam, er ikke bærekraftig, men fører i stedet til mye matsvinn her til lands. Med dette perspektivet i bakhodet, kan nattverden med sine metaforer om Jesus som Guds lam også bidra som påminnelse om at vi trenger å produsere og spise mat på en mer bærekraftig måte, at måtehold også er viktig i forbindelse med matproduksjon og at hver gang vi spiser, så betyr det at den annen del av skaperverket har ofret seg selv. Dermed fortjener også skaperverket vår respekt og takksigelse. Disse koblingene kommer likevel ikke av seg selv, men må uttrykkes konkret gjennom ord i liturgien.

3.5 *Maten som gave*

I forbindelse med at skaperverkets eksistens er utgangspunktet for menneskets mulighet til å mette sin sult, er takksigelsen for maten noe som bør komme fram både i nattverdliturgien og i bordbønnene. I bordbønnene er dette synlig i formuleringer som “for de gaver som du gir, takker vi deg Gud” i *Gledens Herre* og “takkk for den delen du vil vi skal ha” i *Herre din jord bærer mat nok for alle*. Sistnevnte uttrykker også takksigelse for maten som gir mennesker krefter, som er en annen måte å beskrive at maten er nødvendig for liv. Ettersom konteksten for bordbønnene er satt til hverdagslige måltider, er takksigelse for maten som ligger klar på bordet til å spises, en selvfølgelig bestanddel i bordbønnene.

Nattverdliturgien har på den andre siden et mindre fokus på takksigelse for selve maten, selv om brødet er tydelig tilstede gjennom hele liturgien, som et synlig element som viser at nattverden er et måltid bestående av vanlig og gjenkjennelig mat. Brødet i nattverden har en symbolsk betydning, samtidig som det har en praktisk verdi i våre liv ved at det metter vår fysiske sult¹⁴⁶. Dessuten finnes brødet i mange ulike former i ulike kulturer, og er slik sett et viktig symbol for all mat¹⁴⁷. I tillegg har brødet det kjennetegnet at det er blitt til gjennom flere

¹⁴⁵ *Matsjokket*. I første episode besøker Gry og Kristofer Hivju et fryselager hvor hele sauekropper opptar hylleplassen fra gulv til tak. I Norge lagres rundt 20.000 sauer på slike fryselager og når ikke fram til norske matfat.

¹⁴⁶ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 92.

¹⁴⁷ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 91.

prosesser hvor både skaperverket og mennesker er delaktig¹⁴⁸. Selv om det er mennesker som har malt kornet og bakt brødet, ville det ikke vært mulig å produsere og spise brød uten jordsmonn, luft, solen og vannet. Hele skaperverkets eksistens er dermed en viktig forutsetning for at brødet skal kunne komme til nattverdbordet. Brødet er i seg selv også laget for å dele med andre, og bærer dermed på en fellesskaps- og fordelingsdimensjon, samt en mulighet for å mette flere mennesker.

Likevel, på tross av at brødet er synlig tilstede som både fysisk og åndelig mat i nattverden, kommuniserer ikke nattverdliturgien at sakramentet er et fellesskapsmåltid hvor menigheten formes moralsk med tanke på hvordan de spiser og handler i møte med hele skaperverkets fellesskap. Brødets tilstedeværelse som mat overskygges når nattverdliturgien gjennomgående forklarer måltidet i forsoningskategorier. Samtidig blir måltidsdimensjonen mer fraværende når brødet som spises i nattverdsmåltidet ikke er gjenkjennelig som vanlig brød slik vi finner det i våre egne kjøkken. Fordelingsperspektivet kan også tydeliggjøres sterkere ved bruk av et helt brød som brytes¹⁴⁹.

3.5.1 Matens tilknytning til sult, fattigdom og klima

Nattverdliturgien vektlegger brødet som Jesu kropp, samtidig som den refererer til brødets funksjon i å mette menneskelig sult. Dette kommer spesielt fram gjennom bildet av Jesus som det levende brødet som gir liv. Jesus som det levende brødet har en direkte link til evangeliet etter Johannes (6,35), og er dermed sannsynligvis et kjent billedspråk for en vant kirkegjenger. I en av prefasjonene for treenighetstiden knyttes Jesus som det levende brødet sammen med det å gi liv og mette sult, gjennom setningen: “så den som kommer til ham, ikke skal hunge, og den som tror på ham, aldri skal tørste”¹⁵⁰. Sult og tørst er konkrete følelser som har med kroppens næringsbehov å gjøre, noe som viser oss at vi trenger mat og drikke for å leve. Likevel har sult og tørst ofte en åndelig og symbolsk komponent i kristent språk. Jesus som det levende brød blir et symbol på at Jesus kan gi liv, slik brødet gir liv, men i en mye større og åndelig skala. Teologen Monika Hellwig poengterer at sult har mange betydninger, og kan innebære mange andre behov enn behovet for mat eller lengten etter Gud, slik som behovet for rettferdighet, fred, verdighet og andre mer sosiologiske og økologiske behov¹⁵¹. Ved å bruke

¹⁴⁸ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 91.

¹⁴⁹ Dette vil jeg utdype mer i kapittel 4.

¹⁵⁰ *Ordning for hovedgudstjeneste*, 49.

¹⁵¹ Monika K. Hellwig, *The Eucharist and the Hunger of the World* (Franklin, Wisconsin: Sheed & Ward, 1992), 1-14.

billedspråk som også har en konkret og fysisk dimensjon i forbindelse med mat og spising, kan disse bildene ha en slags gjenklang i nattverdens fysiske måltidsdimensjon. Dermed kan det ikke utelukkes at både den fysiske og åndelige dimensjonen ved sult og tørst kan formidles til menigheten i denne sammenhengen.

Nattverdliturgien uttrykker også en bønn om at mennesker som sulter må “bli mett med gode gaver”¹⁵². Her kommer omsorgen for verdens fattige fram. Sult i betydningen dødelig sult, både den fysiske sulten og bekymring for om det vil være mulig å skaffe seg mat den kommende dagen og redselen for å dø, er en følelse som mange av verdens fattige kjenner på daglig, men som mange rike mennesker aldri har følt eller vil komme til å føle på. Monika Hellwig påpeker at sult er den mest grunnleggende erfaringen av at vi er skapt avhengige av andre¹⁵³. Når rike mennesker ikke opplever den trengende sulten på samme måte som hos mennesker som er på randen til å dø av sult, er det vanskeligere å sette seg inn i andres situasjon. Manglende sultfølelse har også konsekvenser for behovet for takksigelse. Hellwig får dette fram når hun sier at “never really to be hungry is to be in danger of forgetting that our very existence is a gift – in danger of forgetting reverence and gratitude to the source of our being, the transcendent creator”¹⁵⁴. Slik henger graden av sultfølelse og tilgang på mat også sammen med hvordan mennesker forholder seg til maten som en gave fra Gud og skaperverket.

Fattigdom og sult har også dype sammenhenger med klimaendringene og økorettferdighet, ettersom det er de fattige som blir hardest rammet av klimaendringene og har minst forutsetning for å beskytte seg mot klimaendringene¹⁵⁵. Samtidig fører klimaendringene til at flere mennesker lever i fattigdom fordi avlinger, hus og hele samfunn blir ødelagt av flom, orkaner, tørke og annet ekstremvær. Det ser vi tydelig på forskjellen mellom uventede tørkeperioder i Norge opp mot hvordan slike katastrofer takles i andre land. Da Norge var utsatt for en tørkeperiode sommeren 2018, fikk dette store konsekvenser for bøndenes produksjon, men de fikk statlig støtte for å komme seg gjennom krisen og befolkningen hadde fortsatt mat å spise¹⁵⁶. Når lignende og enda verre tørkekatastrofer inntreffer i land med mindre sikkerhetsnett og større befolkning enn Norge, kan dette få store konsekvenser for tilgangen på mat og vann for

¹⁵² *Ordning for hovedgudstjeneste*, 55.

¹⁵³ Monika K. Hellwig, *The Eucharist and the Hunger of the World*, 6-8.

¹⁵⁴ Monika K. Hellwig, *The Eucharist and the Hunger of the World*, 6-7.

¹⁵⁵ Cynthia D. Moe-Lobeda, *Resisting Structural Evil*, 38.

¹⁵⁶ “1,6 milliarder i erstatning til tørkerammede bønder.” Hentet 10. desember 2019 fra <https://www.landbruksdirektoratet.no/no/erstatning/klimabetingende-skader/avlingssvikt/1-6-milliarder-i-erstatning-til-torkerammede-bonder>

mange mennesker. Å minske klimaendringene har dermed tydelig sammenheng med å bekjempe fattigdom. Sallie McFague påpeker at fattigdom handler om undertrykkelse, og at skaperverket kan forstås som de “nye” og neglisjerte fattige, ved at mennesker i hovedsak tenker på seg selv og sin egen velferd, mens skaperverket framstilles som en bruksvare for mennesker¹⁵⁷. Dette betyr ikke at fattige mennesker ikke er å regne som fattige nok, men at fattigdomsbekjempelse også innebærer vern om skaperverket¹⁵⁸.

3.5.2 Fordeling av mat

At noen er fattige, henger også sammen med at noen andre er rike, ved at maten ikke er fordelt rettfærdig. Fordelingen er et viktig og sentralt perspektiv i nattverden, som også går igjen i borbønnen *Herre, din jord bærer mat nok for alle*. Fordelingsperspektivet kan formidle teologi om fellesskap og omsorg for alle delene av fellesskapet, og kan vise til moralske handlingsalternativ i møte med matgavene fra Gud. Også her kan hele skapelsen inkluderes i fellesskapet som fordeler gaver og mat. Å fordele handler om at alle som er del i fellesskapet skal få sin del av gaven som deles ut. Vanligvis er også rettfærdighet sterkt knyttet til fordeling, ved at ingen skal ha hverken for mye eller for lite, men akkurat det de trenger¹⁵⁹. Dagens matfordeling er ikke rettfærdig eller bærekraftig hverken på verdensbasis eller i vårt eget land, hverken for mennesker eller andre skapninger. Mens mange mennesker lever i fattigdom og sulter i hjel, har andre så mye mat at de ender opp med å kaste store mengder mat som kunne blitt spist. Dette er ikke bærekraftig matproduksjon og rettfærdig matfordeling. Denne skjevfordelingen forkynner ikke respekt for hverken maten, skaperverket eller fattige mennesker, og tar ikke hensyn til alle medlemmene av skapelsens fellesskap. Rettfærdig fordeling handler dermed om at alle medlemmene i fellesskapet skal kunne leve godt og ha nok til livets opphold.

I nattverden kommer fordelingen fram spesielt gjennom de liturgiske handlingene rundt brødet som brytes og deles ut til forsamlingen, med innstiftelsesordene som fortellende utgangspunkt. Menigheten kan se og oppleve at brødet i nattverden deles ut fra det samme fatet til en stor forsamling, selv om oblaten ikke får fram dette fordelingsperspektivet på samme måte som et ordentlig brød vil gjøre. Selv om fordelingshandlingen er tilstede i nattverden, er ikke

¹⁵⁷ Sallie McFague, *The Body of God*, 164-166.

¹⁵⁸ Sallie McFague, *The Body of God*, 164-166.

¹⁵⁹ Jf. 2. Mos 16. Et bibelsk bilde på denne rettfærdige fordelingen finnes i fortellingen om da Gud ga israelittene mat som manna. Israelittene fikk beskjed om å bare sanke nok til seg selv, og ikke ta for mye. Slik fikk alle nok mat.

fordelingsperspektivet særlig eksplisitt verbalt gjennom liturgiens ord ettersom liturgien ikke vektlegger bruk av ord som fordele, dele, utdele eller lignende. Her finnes det likevel masse potensiale til å vektlegge og synliggjøre nattverdens fordelingsdimensjon i enda større grad, hvilket jeg vil komme tilbake til i kapittel 4.

I borbønnen *Herre, din jord bærer mat nok for alle* kommer fordelingsperspektivet tydeligere fram enn i nattverdliturgien. Man kan skimte allerede i tittelen at denne borbønnen tematiserer fordeling av mat, ved at bønnen hevder at jorden bærer mat nok for alle,¹⁶⁰ som utgangspunkt for fordelingen. At jorden bærer mat nok for alle sier også noe om nøysomhet og måtehold, ettersom det i utgangspunktet finnes nok mat slik at alle kan spise og bli mette. Fordelingsperspektivet kommer fram som et ønske om at maten som jorden bærer fram skal fordeles slik at alle mennesker kan spise seg mette. Dette gjelder alle mennesker som (forhåpentligvis) skal kunne spise seg mette, både de som sitter ved bordet og ber denne konkrete bønnen, alle andre mennesker som lever i verden, og framtidige generasjoner¹⁶¹. Dette framtidsperspektivet på fordeling, sammen med påstanden om at jorden bærer mat nok for alle, kan gjøre at fordelingen av mat forstås i sammenheng med handling for å minske klimaendringene, fordi borbønnen implisitt sier at denne virkeligheten må opprettholdes for å mette verdens befolkning i framtiden. Denne koblingen er likevel svært implisitt, vag og lite konkret. At borbønnen fastslår at jorden bærer mat nok for alle, vil kanskje i framtiden ikke gjenspeile virkeligheten lengre, fordi klimaendringene kan ha gjort det umulig å skaffe mat til alle mennesker som skal leve i framtiden. Det kommer ikke fram i borbønnen at for at jorden skal fortsette å kunne bære fram mat i framtiden og sikre matforsyningen til en stadig økende verdensbefolkning, så må jordens kretsløp og økosystem vernes fra ødeleggelse, blant annet fra klimaendringene.

At fordelingen innebærer menneskelig ansvar for å ta vare på skaperverket og forhindre økte klimaendringer, er ikke informasjon som hverken nattverdliturgien eller borbønnen eksplisitt uttrykker. Dette må menneskene som bruker borbønnene og deltar i nattverden, få kunnskap om fra andre kilder. For å inkludere dette perspektivet i nattverden og borbønnspraksisene, må menneskene som bruker borbønnen allerede kjenne til konsekvensene av urettferdig fordeling,

¹⁶⁰ “alle” spesifiseres ikke til å gjelde bare mennesker, selv om dette kommer tydeligere fram senere i bønnen når det snakkes om langbord og å reise seg fra bordet.

¹⁶¹ Framtidsperspektivet kommer spesielt fram i slutten av andre vers gjennom formuleringene: “nye skal sitte ved bordet å spise, hvis du får fordele, har alle nok”.

matsvinn og lite bærekraftig matproduksjon. Jeg vil derfor i det neste kapittelet drøfte hvordan bordbønnene og nattverden tydeligere kan konstrueres til å vise en sammenheng mellom mat og klima gjennom takksigelsespraksisen. Forståelsen av denne sammenhengen kan gi menighet og kristne fellesskap verktøy i sin kristne tro til å handle i omsorg for skaperverket, med respekt og takknemlighet for maten som skaperverket bærer fram.

4 Rekonstruksjon av takksigelsespraksisen

Når jeg nå vil gå videre til å konkretisere hvordan takksigelsen nattverden og bordbønnene kan brukes som verktøy til å forme menighetens etiske forpliktelse til å gjengjelde gavene de har mottatt, henger dette sammen med at nattverden og bordbønnen slik de praktiseres i dag, ikke fungerer på denne måten. Dette har vi sett i kapittel 3. Denne sammenhengen er mye tydeligere i *sivdnidit*, ved at den som takker, bare trenger å bruke ordene “Jesus signe”¹⁶² og en hel forståelse av hvordan mennesket forholder seg til skaperverket med respekt, hensyn og omsorg, er tilstede uten at det trengs å brukes andre ord for å forklare dette. Slik er det ikke for dagens mennesker som kommer til gudstjeneste, deltar i nattverden eller ber en bordbønn når de skal til å spise. Derfor må disse praksisene på en eller annen måte uttrykke denne sammenhengen, gjennom ord og praksis, slik at menigheten kan forstå at takksigelse også handler om hvordan vi behandler gavene vi får.

I denne delen av oppgaven vil jeg derfor først ta for meg hvordan denne forståelsen av takksigelse og forpliktelse overfor skaperverket kan komme fram gjennom nattverdsmåltidet som feires i menighetens gudstjeneste. Jeg vil se på hvordan nattverdets ord og handlinger kan brukes til å formidle dette, samt hvordan det er mulig å feire nattverd på alternative måter for å synliggjøre dette perspektivet. Deretter vil jeg se på hvordan bordbønnene i større grad kan brukes som virkemiddel til å lære menigheten om takksigelsens innhold og nødvendige respons. I forbindelse med dette vil jeg legge fram noen kriterier for hvordan en bordbønn kan utformes til å ta på alvor at takksigelsen for maten fordrer at menneskene handler godt mot skaperverket.

4.1 Nattverden som fellesskaps- og fordelingsmåltid

Som vi har sett i kapittel 3, vektlegger Den norske kirkes nattverdliturgi i stor grad nattverdets frelsesdimensjon og nattverdelementenes funksjon som bærere av frelse, tilgivelse og tro. Dette ensidige fokuset viser at vi har glemt eller undertrykket deler av det nattverden handler om når

¹⁶² Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 7.

det kommer til at nattverden er et fellesskaps- og fordelingsmåltid hvor menigheten *takker* for gavene de har fått, inkludert brød og vin som har kommet til bordet gjennom mange prosesser helt fra kornet eller vintreet ble plantet som et frø i jorda¹⁶³. For å skape bevissthet om matens sammenheng med klimaendringene og behovet for å ta vare på skaperverket, må takksigelsen *forklares* i forbindelse med nattverden som fordelings- og fellesskapsmåltid, og dens betydning må komme tydeligere fram i nattverdliturgiens ord og handlinger. Disse perspektivene kan komme fram i liturgien ved å endre ordene i liturgien eller ved å praktisere nattverden slik at disse aspektene kommer fram. Disse to framgangsmåtene bør helst henge sammen og utfylle hverandre for å en størst mulig effekt.

4.1.1 Endre nattverdliturgiens ord for å tydeliggjøre teologi

Ordene i liturgien skaper teologi og virkelighetsforståelse hos de som deltar i nattverden¹⁶⁴. Dette betyr at de teologiske perspektivene som ikke er framtreddende i liturgien, sannsynligvis heller ikke blir framtreddende i menighetens forståelse av nattverden teologi og hvordan nattverden kan forme livene deres. Liturgien er samtidig ikke fastsatt en gang for alltid, men er i stadig endring, og det er nødvendig med endringer av liturgien hvis den ikke oppleves som relevant for den konteksten vi lever i¹⁶⁵. Med dette utgangspunktet, og på bakgrunn av nattverdliturgiens manglende fokus på mat og klima, finnes det gode grunner for å endre de liturgiske ordene i nattverden, slik at liturgien adresserer og forklarer at takksigelsen rettet mot Gud også innebærer forpliktelse til å spise bærekraftig og behandle skaperverket med respekt, takknemlighet og omsorg.

Å inkludere nye perspektiver og å endre liturgien har imidlertid vist seg noe omstridt i Den norske kirke. Thomassen og Lomheim påpeker at liturgiens innputt fra feministteologi og økoteologi “har skapt debatt i Den norske kirke” som “viser at liturgiske endringer skaper kontroverser, og at det liturgiske språket er en vanskelig teologisk og språklig sjanger”¹⁶⁶. Det er utfordrende å endre på liturgien, ettersom liturgien skal tale til en mangfoldig gruppe mennesker som vektlegger ulike ting, også teologisk. Ut fra dette, kan man tenke seg at det vil skape enda mer debatt om matens klimadimensjon adresseres tydeligere i nattverdliturgien. Her handler det likevel om prioriteringer, og om nattverden ikke adresserer temaer som omhandler

¹⁶³ Monika K. Hellwig, *The Eucharist and the Hunger of the World*, v.

¹⁶⁴ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*, 12.

¹⁶⁵ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*, 12.

¹⁶⁶ Merete Thomassen og Sylfest Lomheim, *Når dere ber*, 13.

dagens største utfordring, nemlig klimaendringene, kan nattverden risikere å oppleves som irrelevant og virkelighetsfjern.

En annen innvending mot å gjøre endringer i dagens nattverdliturgi er at det ikke er lenge siden liturgien ble endret sist. I tillegg kan nye endringer gjøre gudstjenesten mindre gjenkjennelig for menigheten. I forbindelse med dette, kan man spørre seg om det er nødvendig å endre liturgien igjen når det fortsatt framstår som ny i mange menigheter siden den ble innført i 2011. Ved å endre liturgien igjen vil man kanskje bare skape mer forvirring og mindre forståelse blant kirkegjengerne. Å stadig endre liturgien betyr også at praksisen og ritualet endres og blir mindre gjenkjennelig både i kroppen og i tankene, og at menigheten (inkludert de som leder gudstjenesten) igjen og igjen må lære seg liturgien på nytt for å bli trygge på den. Sigbjørn Apeland påpeker i forbindelse med gudstjenestereformen at “når kroppen ikkje lenger kan kvila i det som er innlært over lang tid, og ein må aktivt forhandla seg til nye tekstar og melodiar, vert den rituelle funksjonen svekka”¹⁶⁷. Samtidig finnes det allerede en mengde valgmuligheter i Den norske kirkes nattverdliturgi. Dette tyder på at det i utgangspunktet ikke er særlig problematisk å åpne for å inkludere et alternativ som vektlegger nattverden i retning måltid, klimakonsekvensene ved spising og matproduksjon, menneskets avhengighet av skaperverket og nattverdets utfordring og oppfordring til å handle og spise klimarettferdig i møte med hele skaperverket. Selv om liturgien endres nasjonalt og slik får rotfeste i hele Den norske kirke, er det opp til hver enkelt menighet å velge hvilken av nattverdliturgiens alternativer de ønsker å bruke. Slik situasjonen er nå, er det slik at ikke engang hvis man inkluderer alle valgmulighetene i nattverdliturgien, kommer det økologiske matperspektivet fram gjennom liturgiens tekst. Dermed har ikke de ulike valgmulighetene som finnes nå noe å si for om klimaperspektivet kommer til syne rent verbalt i nattverdliturgien. Dette viser at nattverdliturgien mangler viktige perspektiver som bør synliggjøres tydeligere for å få fram bredden i nattverdsteologien. Samtidig er det viktig å gjøre endringer på en måte som ikke gjør liturgien lang og vanskelig, men heller enklere å forstå for den gjengse kirkegjenger i Den norske kirke.

I denne sammenhengen er det relevant å spørre seg om hva nattverdliturgien *må* inneholde. Det er utopisk å tro at nattverdliturgien kan favne alle teologiske poeng hver gang nattverden feires. En løsning på dette kan være å la vern om skaperverket, klimarettferdighet og bærekraftig mat

¹⁶⁷ Sigbjørn Apeland, “Frå ekspertvelde til lokalt ordskifte” i *Gudstjeneste à la carte: liturgireformen i Den norske kirke*, red. Anne Haugland Balsnes et. al. (Oslo: Verbum, 2015), 75.

og matproduksjon tematiseres i andre deler av gudstjenesten enn i selve nattverdliturgien. Det finnes store muligheter til å tematisere dette i blant annet samlingsbønnen, prekenen eller forbønnsdelen i gudstjenesten, og gudstjenesten som helhet kan uttrykke og formidle mange ulike perspektiver i løpet av tiden hvor fellesskapet er samlet. Nattverdliturgien kan heller fokusere på frelsesdimensjonen, tilgivelse og Jesu offer på korset, mens andre deler av gudstjenesten kan ta seg av klima- og matfokuset. Det kan se ut som om det er denne strategien Den norske kirke har gått for. Dette er imidlertid ikke den eneste mulige strategien.

En slik strategi neglisjerer nattverdets tilknytning til mat og klima og undervurderer at nattverden er et fellesskaps- og fordelingsmåltid hvor menigheten takker Gud for gavene de har fått. Disse perspektivene kan være gode ressurser til å forstå behovet for å bry seg om matens klimadimensjon og ivaretagelse av hele skaperverket i et kristent perspektiv, slik vi så i kapittel 3. Nattverden er kjernen av kristen måltidspraksis, med mulighet til å forme hvordan menigheten som deltar i nattverdsmåltidet spiser og forholder seg til mat i hverdagen, også når det kommer til matpraksis i dagens kontekst hvor klimaendringene truer hele skaperverkets livsvilkår¹⁶⁸. Kristne har ingen matforskrifter på samme måte som jøder og muslimer, men de har nattverdsmåltidet, som i tillegg til å formidle tilgivelse, frelse, tro og kjærlighet, også sier noe om hvordan kristne bør spise¹⁶⁹. Nattverden har på denne måten en moralsk dimensjon ved å være et tydelig og praktisk eksempel på hvordan kristne skal spise og leve i hverdagen, en praksis som kan lære menigheten til å ta vare på skaperverket og spise med kjærlighet, klimaengasjement og bærekraft i mente. Ved å bare fokusere på frelsesdimensjonen, står man i fare for å frata nattverden denne viktige dimensjonen som dette måltidet også symboliserer. Derfor trenger nattverdliturgien i Den norske kirke ytterligere fornyelse eller tillegg for å tydeliggjøre andre og sentrale deler av nattverdsteologien.

Med bakgrunn i funnene i kapittel 3 som, er det noen punkter som bør rettes spesielt fokus på når det kommer til å endre nattverdliturgien. For det første bør liturgien tydeliggjøre mennesket som gjensidig avhengig og del av skaperverkets fellesskap og eksplisitt referere til skaperverket gjennom ord. Dette kan for eksempel tydeliggjøres gjennom å rette takksigelsen mot skaperverket for maten som nattverdsmåltidet består av, eller formulere en bønn om hjelp til å leve til det beste for skaperverkets helhet. En slik bønn kan for eksempel komme i forlengelsen av bønn om å elske vår neste, eller “den neste” kan konkretiseres til å gjelde både mennesker

¹⁶⁸ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 4.

¹⁶⁹ Patrick T. McCormick, *A Banqueter's Guide*, 4.

og andre deler av skaperverket. For at menigheten skal forstå sammenhengen mellom takksigelse for gavene i nattverden og forpliktende handling, bør takksigelsen uttrykkes med ord at gavene som mottas fra Gud har en iboende oppfordring til menneskene om å gjengi og gi videre gaver til andre i form av handling. Her kan man la seg inspirere av utsendelsesordene i Tøyenkirkens hverdagsmesse: “Bær med deg det levende brødet som du fikk her, som en skatt mellom dine hender og ditt hjerte. Del det ut igjen og igjen. Alltid strekker det til, om du bare fortsetter å bryte det”¹⁷⁰. Disse ordene får fram at nattverdsbrødet er en gave som blir gitt for å gis videre. Dette kan også tydeliggjøre fordelingsperspektivet i nattverden gjennom liturgiens formuleringer. Også nattverdens offerperspektiver kan i større grad formidle noe om menneskers avhengighet av skaperverkets fortsatte ofring for at vi skal få mat. I tillegg til disse endringene, kan det være et effektivt grep å tydeliggjøre takkofferets plass i nattverdliturgien som utgangspunkt for måltidets fordeling, ved at liturgien sier noe om sammenhengen mellom takkofferbønnen og selve nattverdsmåltidet.

For det andre er det store muligheter for å knytte nattverdens takksigelse for mat og dens konsekvenser for behandlingen av maten og skaperverket, sammen med bruken av kirkerommet og kirkekunsten, samt andre gudstjenesteledd. Syndsbekjennelsen er et eksempel på et slikt ledd, hvor menigheten ber om tilgivelse for sin synd. Cynthia Moe-Lobeda påpeker at “sin exists not only in the individual, but also in the social structural relationships that shape societies and their impact on eco-systems”¹⁷¹. På bakgrunn av at synd kan forstås som både individuell og strukturell¹⁷², kan man også be om tilgivelse for hvordan man har behandlet skaperverket, ødelagt livsgrunnlaget til medskapninger og bidratt til klimaendringene, både på generelt grunnlag, og knyttet til matproduksjon og matvaner. Syndsbekjennelsen kan dermed legge fram en virkelighetsforståelse av at klimaendringene er et resultat av individuell og strukturell synd, som krever tilgivelse og handling. Når nattverdens brød og vin gir tilgivelse for syndene, kan dette dermed inkludere syndene som gjøres mot skaperverket. Dette kan igjen vise at gavene i nattverden forplikter menigheten til å gi gavene videre gjennom å handle godt mot skaperverket og bekjempe klimaendringene. I tillegg til å endre eller lage et nytt alternativ i den nasjonale nattverdliturgien og skape sammenheng mellom nattverden og andre gudstjenesteledd, er det

¹⁷⁰ Carl Petter Opsahl, “«...om du fortsetter å bryte det» - nattverdsfeiring ved Bymisjonscenteret Tøyenkirken,” *St. Sunniva*, nr. 1 (2019): 15.

¹⁷¹ Cynthia D. Moe-Lobeda, *Resisting Structural Evil: Love as Ecological-Economic Vocation* (Minneapolis: Fortress Press, 2013), 59.

¹⁷² Cynthia D. Moe-Lobeda, *Resisting Structural Evil*, 58-59.

ingenting i veien for at liturgen kan forklare de ulike elementene i nattverdliturgien enten mens man feirer nattverd, eller i forbindelse med forkynnelse eller trosopplæring.

4.1.2 Tydeliggjøre nattverdliturgiens handlinger og elementer

I tillegg til å gjøre endringer i de liturgiske ordene, kan også nattverdens handlinger og elementer bidra til å løfte fram takksigelsens forpliktende karakter. Dette handler spesielt om å gi brødet som symbol større plass i liturgien, og å i større grad feire nattverden som et fellesskaps- og fordelingsmåltid. Handlinger og symboler formidler i større grad til følelsene og mangfoldet av sansene våre, ikke bare til hørselen og fornuften. Samtidig er det viktig å bruke ord som får fram og forklarer dette perspektivet enten gjennom liturgien, prekenen eller trosopplæringen, ettersom man ikke kan forvente at alle de liturgiske handlingene og symbolene umiddelbart formidler det de var tenkt til.

4.1.2.1 Brødet som symbol for måltid, fellesskap og fordeling

En viktig del av prosessen med å tydeliggjøre at nattverden er et måltid handler spesielt om å løfte fram nattverdselementene brød og vin, ettersom dette er mat og drikke som vi også spiser ellers i hverdagen. Problemet er at oblaten som brukes i Den norske kirke av mange ikke tolkes som å være det samme brødet som spises ved andre måltider. Mange kaller det bare for “kjeksen”. Fram til 800-900-tallet brukte man vanlig gjæret brød som nattverdsbrød, men siden da har man både i katolsk og luthersk tradisjon brukt hostie eller oblat, et usyret lite sirkelformet brød som avbilder Jesus på korset eller et annet passende motiv¹⁷³. På bakgrunn av den katolske kirkes transsubstansiasjonslære, troen på at brødet og vinen forvandles til Jesu kropp og blod og gjør Jesus nærværende i selve nattverdsbrødet, er det i katolsk tradisjon viktig å behandle brødet med ære og oppbevare dem til neste messe¹⁷⁴. En slik forståelse av Jesu tilstedeværelse i nattverdsbrødet, gjør det problematisk at smuler fra Jesu kropp blir liggende rundt etter nattverdsfeiringen. Å bruke hostie/oblat gjør det enklere å oppbevare Jesu kropp fram til neste messe. Den norske kirke, som en luthersk kirke, inkluderer ikke transsubstansiasjonslæren i sin nattverdteologi¹⁷⁵. Derfor er det i teorien uproblematisk å bruke vanlig brød i nattverden, som kan synliggjøre på en annen måte at nattverden er et måltid hvor vi spiser sammen.

¹⁷³ Halvorsen, Per Bjørn. “Hostie.” Hentet 5. desember 2019 fra <https://snl.no/hostie>

¹⁷⁴ Harald Hegstad, *Gud, verden og håpet*, 226.

¹⁷⁵ Harald Hegstad, *Gud, verden og håpet*, 225-227. Luthersk nattverdsyn innebærer likevel en forståelse av realpresens og troen på Jesu nærvær i sakramentet. Dette skiller seg likevel fra katolsk transsubstansiasjonslære som vektlegger at brødet og vinen fortsatt er Jesu kropp og blod etter nattverdsfeiringen.

Når liturgien flere ganger i løpet av nattverd liturgien sier at vi bryter og spiser et brød, uten å løfte fram et brød som de fleste forbinder med å spise seg mette, så kan man risikere at brødet som symbol mister sin kraft. For å imøtekomme dette, kan man rett og slett feire nattverd med vanlig brød, enten hjemmebakt eller fra et bakeri. Å bruke et helt brød kan gjøre det enklere å faktisk bryte brødet, slik innstiftelsesordene påpeker at Jesus gjorde¹⁷⁶. Å bryte et helt brød visualiserer i større grad at hele menigheten spiser av det samme brødet som brytes og deles ut, i motsetning til oblatene som allerede er delt opp før nattverdsfeiringen slik at alle får hver sin del. Det finnes riktignok store oblater som kan brytes under nattverdsfeiringen, men det er ikke utbredt praksis å ta i bruk slike store oblater i Den norske kirke. Når brødet fysisk fordeles ut til menigheten under nattverdsfeiringen, kan man se at nattverden handler om rettferdig fordeling som et ideal for hvordan vi fordeler alle andre ting i livene våre. Sannsynligvis blir det også noe brød til overs, som kan fordeles videre til andre mennesker som ikke var tilstede under selve nattverdfeiringen, eller til fugler eller andre dyr i nærområdet. Slik synliggjør man at nattverdets og fordelings fellesskap sprenger gudstjenestens rammer, ved å inkludere alle levende skapninger. Å dele restbrødet med fugler og dyr, er også en handling som viser at menneskene er en del av skaperverkets fellesskap og at nestekjærlighetsbudet også gjelder den ikke-menneskelige verden. Fellesskapsperspektivet og fordelingsperspektivet kan dermed komme tydeligere fram ved å faktisk bryte brødet når nattverden innstiftes.

Å bruke et vanlig brød som nattverdsbrød, synliggjør at nattverdsmåltidet består av ordentlig mat på lik linje med frokosten vår. Slik trekkes koblingen til de andre måltidene menigheten inntar, og nattverdets spisepraksis kan forstås som moralsk forbilde for annen måltidspraksis. Med utgangspunkt i at brødet er et symbol på all mat¹⁷⁷, kan man ved å bruke et ordentlig brød, få fram at gavene menigheten får i nattverden også symboliserer all maten som vi også spiser *utenfor* selve nattverdsmåltidet. Når gavene inkluderer maten som nattverden består av, kommer også takksigelsen til sin rett, ved at forpliktelsene som takkehandlingen medfører, konkret knyttes til hvordan man forholder seg til mat og skaperverket på en måte som tilrettelegger for jordens mangfoldige liv.

Brødet er et tydelig måltidssymbol, og ved å bruke et ordentlig brød i nattverden, kan man formidle mye mer enn det oblaten symboliserer. På tross av dette, er det fortsatt slik at de fleste menighetene i Den norske kirke bruker oblat i nattverdsfeiringen. Det finnes flere praktiske

¹⁷⁶ *Ordning for hovedgudstjeneste*, 51-57.

¹⁷⁷ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 91.

grunner til at ordentlig brød ikke er standarden ved nattverdsfeiringen i Den norske kirke. For det første er det praktisk enklere og mindre tidkrevende for staben i menigheten å bestille ferdige oblater. Samtidig koster oblatene litt mer enn å bake hjemmebakt brød¹⁷⁸. I tillegg kan brødbaking være en aktivitet som noen av de frivillige i menigheten setter pris på, og noen kan få i oppgave å bake nattverdsbrød til gudstjenestene. For det andre er de fleste oblatene glutenfrie. Dette gjør det enkelt å signalisere at alle er velkommen til måltidet. Samtidig er det også mulig å bake glutenfritt brød for å imøtekomme allergier. For det tredje er det enklere å gjenbruke oblatene som blir til overs etter gudstjenestefeiringen, ettersom de kan oppbevares tørt i et skap uten at de blir dårlige, selv om det skulle være om mange måneder til neste gudstjeneste. En slik praksis kan man ikke ha med vanlig brød ettersom det vil mugne og bli uspiselig. Derfor må man finne en annen måte å behandle det resterende brødet etter nattverden. Her finnes det imidlertid mange muligheter.

Takksigelsen i nattverden skjer også *etter* man har spist nattverdsmåltidet sammen. På samme måte handler også *sivdnidit* om å takke for maten man har fått spise, i tillegg til at man velsigner bein som blir igjen etter måltidet i forbindelse med at de blir gravd ned i jorden¹⁷⁹. Dette viser at takksigelsen også handler om det som skjer med maten *etter* måltidet, og at maten bør behandles med respekt også når måltidet er slutt og det ble noe igjen. I forbindelse med dette, kan man også ta i bruk Jesu oppfordring i Johannes 6,12 om å “samle sammen stykkene som er til overs, slik at ikke noe går til spille”. For eksempel kan restene av nattverdsbrødet gis bort til de som trenger det, brukes i kirkekaffen etter gudstjenesten eller deles ut til fuglene i området. Dette gjør både at fordelingsperspektivet i nattverdsmåltidet kommer fram enda tydeligere, i tillegg til at nattverdsfeiringen kan bli et konkret forbilde på hvordan man unngår matsvinn og tar vare på maten. Hele nattverdsfeiringen kan også bli et tydelig matredde-måltid hvis man tar i bruk brød som ellers ville blitt kastet, men som likevel er i god stand. Brød er et av de matproduktene vi kaster mest av i Norge, både i butikker og i norske hjem¹⁸⁰, noe som i seg selv gjør det ekstra viktig å ta vare på brødet som brukes i nattverden. Slik kan hvordan man

¹⁷⁸ “Prisliste Oblatbakeriet,” Hentet 12. desember 2019 fra <https://www.lovisenberg.no/2434/prisliste-oblatbakeriet>. Lovisenberg oblatbakeri selger glutenfrie oblater til ca. 2 kr per stykk.

¹⁷⁹ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 172-174.

¹⁸⁰ Håkon Lindahl, “Så mange brød kaster butikkene i løpet av ett minutt,” Hentet 29. november 2019 fra <https://www.framtiden.no/201609017030/aktuelt/mat/sa-mange-brod-kaster-butikkene-i-lopet-av-ett-minutt.html>. Framtiden i våre hender påpeker at norske butikker per 1. september 2016 kaster gjennomsnittlig 78 000 brød per dag. Tallet over matsvinnet når det kommer til brød er naturligvis høyere hvis man medberegnert hvor mange brød nordmenn kaster hjemme.

behandler brødet i nattverden være en konkret handling som tar på alvor takksigelsens forpliktelse.

4.1.2.2 Feire nattverden som et middagsmåltid

I tillegg til å fokusere på brødet, kan nattverdens måltidsdimensjon også komme fram ved å feire nattverd i forbindelse med et ordentlig middagsmåltid. En slik praksis kan gjøre nattverdsfeiringen mer lik slik den ble feiret i de første kristne kirkene¹⁸¹. Å spise sammen er en gjennomgående praksis i en menighets mange arenaer og tiltak, i alt fra trosopplæring og ulike diakonale tiltak, til den daglige stabslunsjen. Her er det mange muligheter for å ta i bruk nattverdets symboler og motiver omkring måltidet, fordeling og fellesskap i forbindelse med disse andre måltidene, og bruke disse måltidene i menigheten til å uttrykke noe av det nattverden betyr, også for hvordan vi spiser bærekraftig og tar ansvar for skaperverkets helhet. Dette kan godt forbindes med Den norske kirkes plan for diakoni, som fokuserer på punktene nestekjærlighet, inkluderende fellesskap, vern om skaperverket og kamp for rettferdighet¹⁸². I tillegg er det store muligheter til å utvide allerede eksisterende tiltak hvor måltidet er sentralt, og forbinde disse praksisene til nattverdsmåltidet, ved at man faktisk innstifter nattverden underveis i måltidet. Dette forutsetter at måltidet inneholder brød og vin, uten at det trenger å være den samme oblaten og kirkevinen som brukes i gudstjenestens nattverdfeiring.

Måltidsdimensjonen kan også tydeliggjøres i gudstjenestens nattverdfeiring. Det finnes flere eksempler på menigheter og kirker som feirer gudstjeneste i forbindelse med et mettende måltid. I den amerikanske Dinner Church Movement samles kristne til tilbedelse, takksigelse, bønn, forkynnelse og nattverdsfellesskap i forbindelse med at de deler et middagsmåltid sammen¹⁸³. Dinner Church finnes i ulike kontekster og sprenger konfesjonelle grenser, men har noen felles kjernepunkter. Middagsmåltidet og fellesskapet er sentralt i gudstjenestefeiringen og alle som kommer bidrar med en liten oppgave, enten ved å lage mat, dekke på bordet eller tenne lys, som en del av den liturgiske handlingen¹⁸⁴. Måltidet er offentlig og åpent for alle¹⁸⁵. Den lutherske menigheten St. Lydia's i New York er stedet hvor dette konseptet ble utviklet, for å imøtekomme behovet for å spise sammen i fellesskap i en by hvor mange bor i små

¹⁸¹ Norman Wirzba, *Food & Faith*, 149.

¹⁸² *Plan for diakoni i Den norske kirke*. (Oslo, 2007), https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/slik-styres-kirken/planer-visjonsdokument-og-strategier/plan_diakoni_2010_bokmaal2.pdf

¹⁸³ "Dinner Church Movement." Hentet 5. desember 2019 fra <https://www.dinnerchurchmovement.org>

¹⁸⁴ "Dinner Church Movement."

¹⁸⁵ "Dinner Church Movement."

leiligheter uten muligheter til å invitere andre hjem på middagsbesøk¹⁸⁶. Her er måltidet omsluttet av nattverdsfeiringen, ved at brødsbrytelsen markerer starten på måltidet mens menigheten drikker fra begeret som avslutning¹⁸⁷.

I Norge finner vi eksempler på en slik nattverdsfeiring i forbindelse med middagsmåltider blant annet hos Bymisjonscenteret Tøyenkirken. Hver onsdag feirer de hverdagsmesse, hvor de starter med å spise suppe sammen. Måltidet foregår utenfor gudstjenesterommet, men nattverdelementene er synlig tilstede og referert til ved suppemåltidets begynnelse som en påminnelse om at måltidsfellesskapet fortsetter i kirkerommet etterpå¹⁸⁸. På disse hverdagsmessene bruker de nan-brød som nattverdsbrød, et grep som kan tydeliggjøre nattverdets måltidsdimensjon, samtidig som nan-brødet sier noe om områdets særegenhet¹⁸⁹. I tillegg til slike hverdagsmesser, arrangerer Tøyenkirken det de kaller gjestebud, en gudstjeneste i kirkerommet som skjer samtidig som man spiser et festmåltid sammen¹⁹⁰. Gjestebudet feires på skjærtorsdag og i begynnelsen av adventstiden, og er spesielt tilrettelagt for å gi byens utsatte en høytidsfeiring under de store høytidene jul og påske¹⁹¹.

Både Dinner Church og Tøyenkirken viser at å feire måltid i forbindelse med nattverdsfeiringen kan skape fellesskap på tvers av ulikheter i språk, kultur, økonomi, kjønn og andre sosiale skillelinjer. Men det finnes også et enda større potensial til å vise nattverdets sammenheng med mat og dens klimadimensjon ved å feire et middagsmåltid sammen. I et slikt måltid kan man gjøre det takksigelsen oppfordrer til, ved å vise respekt og takknemlighet overfor skaperverket gjennom hvordan måltidet er produsert, forberedt og fordelt både før, under og etter måltidet.

Et slik fokus på takksigelsens forpliktelse kan blant annet komme fram gjennom å fokusere på hvor maten kommer fra. Her finnes det gode muligheter til å gjøre noe for å minske matsvinn. En mulighet er at menighetsleddene kan ta med seg et lite bidrag til måltidet. Dette kan godt være rester fra tidligere måltider eller råvarer man ikke rekker å spise før det blir dårlig. På denne måten slipper man å kaste mat som er spiselig. Å kaste mindre mat er en konkret måte å vise takknemlighet og respekt for maten og skaperverket. Det viser at vi ikke tar maten for gitt,

¹⁸⁶ "St. Lydia's." Hentet 5. desember fra <http://stlydias.org>

¹⁸⁷ "St. Lydia's."

¹⁸⁸ Carl Petter Opsahl, "«...om du fortsetter å bryte det»," 14.

¹⁸⁹ Carl Petter Opsahl, "«...om du fortsetter å bryte det»," 15.

¹⁹⁰ Carl Petter Opsahl, "«...om du fortsetter å bryte det»," 16.

¹⁹¹ Carl Petter Opsahl, "«...om du fortsetter å bryte det»," 16.

at maten har verdi for oss og at vi anerkjenner at noen (planter eller dyr) har gitt sitt liv slik at vi kan få spise. Mindre matsvinn fører også til mindre utslipp, fordi man i det lange løp ikke trenger å produsere like store mengder mat. Å bruke rester i forbindelse med nattverdsfeiring og andre måltider i kirken, kan også være til inspirasjon for de som deltar i måltidet om å bruke rester i større grad også i sin egen husholdning. Her er det viktig å presisere at ikke alle trenger å bidra med like mye, man kommer med det man har. Et slikt spleiselag viser også gaveteorien i praksis ved at menigheten bringer med sin del av en matgave (som de allerede har fått fra Gud og skaperverket) som de gir til fellesskapet for så å dele det ut til de som kommer. Dette kan også festes liturgisk i en vanlig gudstjeneste ved at mennesker bærer fram brødet og vinen i nattverden. Å bære fram nattverdelementene kan synliggjøre at menigheten responderer og gir tilbake av de matgavene de har fått fra Gud, ved å bringe dem til nattverdsfellesskapet. Denne handlingen har også likhetstrekk med menighetens offerhandling i form av kollekt i gudstjenesten hvor menigheten gir litt av sitt til et godt formål.

I tillegg til å feire måltid sammen basert på rester, er det store muligheter i de fleste lokalsamfunn til å spille på lag med kommunen eller frivillige organisasjoner som arbeider med å lage eller dele ut mat til mennesker som har behov for hjelp. Et eksempel på en slik samarbeidspartner er Matsentralen som finnes i mange av de største byene i Norge, og arbeider med å “omfordele overskuddsmat fra matbransjen til ideelle organisasjoner som hjelper vanskeligstilte”¹⁹². I lokalsamfunn hvor det ikke finnes Matsentralen eller lignende organisasjoner som får mat fra lokale matbutikker, er det også mulig å spørre matbutikker direkte om å få mat som snart går ut på dato og som ikke kan selges lenger, i stedet for at maten blir kastet. Det er også store muligheter til å bruke råvarer fra lokale bønder, fiskere eller jegere, for på denne måten verdsette lokal mat og mattradisjoner. Her har den samiske tradisjonen noe å bidra med, ved at lokal mat og mattradisjoner verdsettes sterkt, spesielt med tanke på reindrift og fiske¹⁹³. Å spise lokal mat er også en måte å spise bærekraftig på, ved at transportutslippene er mindre¹⁹⁴. I forbindelse med at man har fokus på bærekraftig mat og reduksjon av matsvinn, bør man også gi informasjon til de som kommer for å spise sammen om hvilken mat man spiser og hvor den kommer fra, for å slik skape oppmerksomhet omkring matens tilknytning til klimaendringene. Når man vet hvor maten kommer fra, hvilke ingredienser den består av, hvem

¹⁹² “Matsentralen,” Hentet 5. desember 2019 fra <https://www.matsentralen.no>

¹⁹³ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 172.

¹⁹⁴ At lokal mat er bærekraftig fordrer samtidig at maten også er *pakket* lokalt og at dyrene spiser fôr som ikke er transportert langt eller har bidratt til avskoging i regnskogen el.

som har avlet opp og dyrket råvarene og hvem som har stelt i stand måltidet på kjøkkenet, er det kanskje lettere å sette pris på maten og være takknemlig for alle og alt som har bidratt til at maten havnet i nettopp min mage.

Et annet aspekt ved et slikt middagsmåltid som bør være i fokus, gjelder hvordan man lager, fordeler og spiser maten. I forbindelse med dette, kan man også fokusere på å skape sterkere fellesskap på tvers av alder, kjønn, og sosial og økonomisk status i menigheten. I forberedelsene av maten kan man utfordre ulike mennesker til å bidra med matlaging, dekking av bord og oppvask. Under selve måltidet kan man oppfordre folk til å sette seg ved siden av noen de ikke kjenner. Slik kan både menighetens og lokalsamfunnets fellesskap styrkes, og flere kan oppleve seg inkludert i det kristne fellesskapet. Å stille i stand et stort måltid krever også mange frivillige, noe som åpner for at flere kan bidra og inkluderes i det frivillige fellesskapet. En annen måte å ta på alvor nattverden som inkluderende og grensesprengende måltidsfellesskap, er å invitere mennesker i lokalsamfunnet som ofte faller utenfor fellesskapet. Det kan være mennesker som sliter med rusproblemer, lever på gata eller som av en eller annen grunn har en utfordrende økonomi. På den måten kan man praktisere nattverdsmåltidet på en måte som gjenspeiler Jesu måltidsfellesskap med tollere og syndere, samtidig som måltidet uttrykker i praksis liturgiens kall om å dele ut mat til fattige slik at fellesskapet inkluderer hele jordens *oikoumene*¹⁹⁵.

En utfordring som kan oppstå i en slik måltidsfeiring er at det blir for mye mat. Å servere masse mat kan være en måte å formidle nattverdets karakter som bilde på Guds rike som et festgilde med mat i overflod. Dette kan imidlertid gi tvetydige signal, ettersom å ha for mye mat ikke er særlig bærekraftig, spesielt hvis maten som blir til overs blir til avfall. Det er viktig å beregne passe mengde mat for å unngå matsvinn, selv om det kan være vanskelig hvis man ikke vet hvor mange som kommer. Denne utfordringen kan løses ved at de som vil, kan ta med seg rester hjem eller man kan gi restene til mennesker i menigheten eller lokalområdet som man vet trenger det. På den måten kan man virkeliggjøre Jesu oppfordring om å samle sammen det som ble igjen etter at alle hadde spist, slik at det ikke blir ødelagt eller kastet.

Å feire nattverd som et middagsmåltid kan i utgangspunktet virke som et stort og uoverkommelig prosjekt. Derfor er det viktig å lage en strategi eller plan på hvordan, og hvor

¹⁹⁵ Gordon W. Lathrop, *Holy Things*, 216.

ofte man skal arrangere slike middagsmåltider. En naturlig setting for å feire et slikt utvidet nattverdsmåltid er i forbindelse med skjærtorsdagsgudstjenesten som dagen for innstiftelsen av nattverden, slik de gjør i Tøyenkirken¹⁹⁶. Det kan være like aktuelt å feire et slikt måltid i forbindelse med for eksempel skaperverkets dag eller høsttakkefest. På skaperverkets dag er fokuset på skaperverkets egenverdi og menneskets som del av skaperverket. Denne dagen kan også formidle at når menigheten takker for maten i nattverden, så forplikter de seg også på å behandle skaperverket og maten med respekt og takknemlighet, på bakgrunn av takksigelsens tilknytning til gavens resiprositet. Høsttakkefesten med sitt fokus omkring takksigelse for spesielt høstens grøde som gir mat til mennesker er en ypperlig kontekst for et slikt middagsmåltid hvor man kan lage mat basert på menighetens rester og lokalsamfunnets råvarer. Når man feirer et ordentlig måltid i forbindelse med nattverden gjentatte ganger i løpet av kirkeåret, kan måltids-, fellesskaps- og fordelingsdimensjonen ved nattverden og dens relasjon til mat og klimaendringene komme ordentlig inn under huden på de i menigheten som deltar hver gang dette gjøres. Ved å spre praksisen ut gjennom året, kan disse dimensjonene ved nattverden tydeliggjøres til flere ulike kirkegjengere som kanskje ikke går til gudstjeneste hver søndag. Slike middagsmåltider er også gode arenaer for å ta i bruk bordbønner som tematiserer matens relasjon til klima og skaperverket.

4.2 Bordbønnene som hverdagens takksigelse for mat i klimakrisens tid

Vi så i kapittel 3 at *Gledes Herre* og *Herre, din jord bærer mat nok for alle* uttrykker en virkelighet som vi ikke lenger kjenner oss igjen i, hvor skaperverket framstilles som en utømmelig kilde til mat, som vi ikke trenger å bevare for framtidig matforsyning. Disse bordbønnene tar ikke på alvor at klimaendringen har konsekvenser for tilgangen på og produksjonen av mat til verdens økende befolkning. Når bordbønnene som finnes i dag, framstiller og romantiserer virkeligheten på denne måten, er det kanskje ikke så rart at bordbønnene ikke får så stor plass i menneskers liv i dag. Denne vektleggingen gjør at det heller ikke er sannsynlig at brukerne av bordbønnene opplever at det er en sammenheng mellom takksigelseshandlingen og ansvar for og forpliktelse til å ta vare på skaperverket og behandle maten på en respektfull og bærekraftig måte. Derfor trenger vi nye bordbønner som konkret adresserer takksigelsen for mat i forbindelse med klimakrisen og vern om skaperverket.

¹⁹⁶ Carl Petter Opsahl, «...om du fortsetter å bryte det», 16.

Det er en vesensforskjell på å endre nattverdliturgien som brukes samtlige søndager på gudstjenester omkring i hele landet, og å skrive en ny bordbønn som har et større klimaperspektiv og kan supplere de bønnene som allerede finnes. Bordbønner er ikke en del av gudstjenestens liturgi, og man trenger ikke godkjennelse fra kirkemøtet for at bønner skal kunne brukes i kristne fellesskap. Utfordringene ved å skrive en ny bordbønn ligger nok mer på aspektet som handler om å få bønner i bruk i menigheter og familier. Når nattverdliturgien endres, vil den automatisk bli brukt i Den norske kirke, iallfall i noen menigheter, basert på den eksisterende ordningen med valgmuligheter. Når en ny bordbønn skrives, er det ikke gitt at den faktisk får utslagskraft og blir brukt i menigheter og kristne fellesskap. For at en ny bordbønn skal bli brukt, så bør den derfor være både tekstlig og melodisk god, slik at den er lett å huske og bruke. I tillegg bør ordene være forståelige, slik at de kan brukes av både barn og voksne, uten at teksten undergraver viktige poenger. Samtidig holder det ikke bare at teksten og melodien er god. Det trengs også et større arbeid med mobilisering for å spre en ny bordbønn og gjøre den kjent, noe som kan ta lang tid. Likevel har bordbønnene i utgangspunktet en større målgruppe og mange flere brukere enn Den norske kirkes medlemmer, noe som betyr at en ny bordbønn har mulighet til å påvirke enda flere enn de som tilhører Den norske kirke, når det kommer til takksigelsens betydning for hvordan vi behandler maten og skaperverket som en Guds gave. Utfordringen ligger også i at bordbønnen vil konkurrere med andre, mer kjente bordbønner om å bli brukt. Samtidig er det ikke noe i veien med å lage flere ulike bordbønner som fokuserer på mat og klima. Kanskje kan det være en aktivitet i trosopplæringen å formulere sin egen bordbønn med klimaperspektiv. For å lette en slik prosess, vil jeg legge fram fem kriterier for innholdet i en slik ny bordbønn som kan hjelpe til å løfte fram takksigelse for mat i tilknytning til forpliktelser overfor matens klimadimensjon og skapelsesfellesskapet.

1. For det første bør bordbønnen handle om mer enn mennesket og Gud. Bønnen bør eksplisitt inkludere skapelsesfellesskapet. I denne sammenhengen er det viktig å få fram mennesket som del av skapelsens fellesskap, gjensidig avhengig av skaperverket for liv, og med ansvar for å behandle skaperverket med respekt, takknemlighet og omsorg. En konkret måte å inkludere skaperverket på er å rette takk til dyr, planter og hele økosystemene for å ha gitt menneskene mat, eller formulere setninger om menneskers avhengighetsforhold til skaperverket.
2. For det andre gjelder det å framstille maten i dens økonomiske og økologiske sammenheng, ved at maten er en gave fra Gud som innebærer forpliktelse til å ansvarlig ta vare på

skaperverket og produsere og spise mat på en bærekraftig måte. Bordbønnen bør dermed også adressere at maten ikke må sløses bort, men at mennesker trenger fornyet respekt og takknemlighet for maten og alle skapninger som bidrar til at vi kan spise.

3. Det tredje punktet handler om hvilket virkelighetsbilde bordbønnen legger opp til. Bordbønnen bør formidle en troverdig og sann beskrivelse av virkeligheten som tar på alvor klimaendringenes realitet og betydning for livet på jorden. Her kan det for eksempel inkluderes en syndsbekjennende del, hvor man ber om tilgivelse for å ha bidratt til ødeleggelse av jordens liv og at man har latt være å kjempe for klimarettferdighet for alle levende skapninger. Syndsbekjennelsen bør ikke avgrenses til å bare gjelde individuell synd, men også rette fokus mot den strukturelle synden som har store konsekvenser for hvordan matproduksjonen og matsvinnet ser ut i dag¹⁹⁷. En slik virkelighetsforståelse kan uttrykke behovet for menneskelig handling for å kutte utslipp og verne om skaperverket.
4. Det fjerde kriteriet handler om at bordbønnen også bør tematisere behovet økorettferdighet for hele jorden og skaperverket, og at hvordan vi spiser (det individuelle) og produserer mat (det strukturelle) også har påvirkning på klimaendringene. Dette kan formidles gjennom å fokusere på for eksempel fordeling av mat, økologisk matproduksjon og vern av landområder hvor utrydningstruede arter lever.
5. Det siste kriteriet handler om bordbønnens opplærende funksjon. På samme måte som *sivdnidit* er en praksis som lærer barn om hvordan de oppfører seg og tar ansvar i møte med skaperverket¹⁹⁸, bør en bordbønn formuleres slik at den kan bli et pedagogisk verktøy til opplæring av menigheten til å ta ansvar for det de takker for. Dette kan komme fram gjennom å bruke bønnespråk som “lær oss” eller “hjelp oss til”, parallelt med å formidle realiteten om matens klimafotavtrykk og påvirkning på jordens økosystemer.

Disse kriteriene kan bidra i prosessen med å forme en ny bordbønn som tar på alvor at klimaendringene er kommet for å bli, men som samtidig oppfordrer til handling i møte med denne utfordringen.

¹⁹⁷ Cynthia D. Moe-Lobeda, *Resisting Structural Evil*, 58.

¹⁹⁸ Lovisa Mienna Sjöberg, “Att leva i ständig välsignelse,” 170.

5 Oppsummering og konklusjon

Denne masteroppgaven har spurt hvordan takksigelsen i nattverden og bordbønner kan bidra til å lære mennesker å spise og forholde seg til mat på en mer bærekraftig måte, ta vare på skaperverket og kjempe for økorettferdighet. Oppgaven har basert seg på en forståelse av takksigelse som en kristen praksis hvor mennesker retter takk til Gud, noe som innebærer et ansvar og en forpliktelse i møte med alt som menneskene har fått for å leve. Dette henger sammen med teoriene som har blitt brukt i oppgaven. Gaveteorien viser at det ikke finnes en gave uten respons, ingen nåde uten etterfølgelse, hvilket i denne sammenhengen betyr at mennesker har moralske og åndelige forpliktelser i møte med alle gaver som Gud gir. Oppgavens økoteologiske teorier har fokusert på at menneskene er skapt til relasjon med skaperverket og er avhengig av skaperverkets eksistens. Liturgiske teorier har blitt brukt for å si noe om at liturgiens ord og handlinger har mulighet til å forme menighetens teologi og moral, spesielt i møte med mat og klima. Disse teoriene sammenfattes i den samiske praksisen *sivdnidit* som eksempel på hvordan mennesker relaterer seg til skaperverket, viser respekt, takknemlighet og omsorg for skaperverket gjennom hverdagslige takksigelseshandlinger.

I oppgavens tredje kapittel har vi sett at hverken nattverdliturgien i Den norske kirke eller bordbønnene *Gledens Herre* og *Herre, din jord bærer mat nok for alle* inneholder et tydelig fokus på mat, klima og skaperverket i forbindelse med takksigelsen. Fokuset i nattverdliturgien ligger i hovedsak på Jesu frelsesgjerning som gir tilgivelse, frelse, tro og nåde til de som kommer til nattverdbordet. Slik er liturgien svært antroposentrisk, og mangler en eksplisitt økoteologisk vinkling. Det samme gjelder bordbønnene, selv om maten opptar større plass i disse tekstene, uten at dette har direkte tilknytning til hverken skaperverket eller klimaet. Likevel finnes det mye potensiale til å formidle sammenheng mellom takksigelse og forpliktelse overfor maten og skaperverket i lys av klimaendringene. Dette kan blant annet knyttes til hvordan mennesket, Gud og skapelsen framstilles og refereres til i takksigelsen. I tillegg kan man fokusere på nattverdens offermotiver og at mennesker får mat fordi skaperverket gir seg selv til døden, noe som kan gi perspektiver på avhengigheten til skaperverket og maten som gave. Temaer som måltidsfellesskap og fordeling av mat åpner også for å sette fokus på økorettferdighet og hele skapelsens velvære.

I kapittel fire har oppgaven tatt for seg mer konkret hvordan nattverdliturgien og bordbønnene i større grad kan formidle takksigelsens forpliktelse til å spise bærekraftig, verne om

skaperverket og kjempe for økorettferdighet. Dette kan handle om å gjøre tekstlige endringer i nattverdens liturgi for å tydeliggjøre aspekter i sakramentet som nå er lite tilstede verbalt. I tillegg kan man fokusere på å feire nattverden med ordentlig brød eller som et mettende middagsmåltid som er forberedt på en bærekraftig måte og inneholder klimavennlig mat. Også bordbønnene trenger fornyelse. Her ble det lagt fram fem ulike kriterier for hvordan en bordbønn kan utformes i tråd med denne oppgavens fokus. Kriteriene innebærer at bordbønnen fokuserer på (1) å inkludere skaperverket i større grad, (2) å formidle matens økonomiske og økologiske karakter som en gave med forpliktelser, (3) å framstille et virkelighetsbilde som tar klimaendringene på alvor, (4) å adressere økorettferdighet for hele skapelsen, og (5) å bruke språk som legger opp til at bordbønnen kan brukes til å lære mennesker om deres ansvar for gavene de får. Oppgaven har ikke fått formulert en konkret bordbønn utfra kriteriene som er lagt fram, men jeg oppfordrer sterkt til at dette blir gjort.

Oppgaven har vist at nattverden og bordbønnene har ubrukt potensiale til å påvirke menigheten slik at de lever i tråd med takksigelsens forpliktende karakter i møte med Guds gaver til menneskene, og kommet med noen forslag til hvordan takksigelsen i nattverden og bordbønnene i større grad kan bidra til å lære mennesker om deres ansvar overfor maten de spiser og skaperverket. Kanskje kan slike endringer bidra til at mennesker i større grad forstår at vi ikke spiser for oss selv.

6 Litteratur

Apeland, Sigbjørn. "Frå ekspertvelde til lokalt ordskifte." I *Gudstjeneste à la carte: liturgireformen i Den norske kirke*, redigert av Anne Haugland Balsnes, Solveig Christensen, Jan Terje Christoffersen og Hallvard Olavson Mosdøl, 67-79. Oslo: Verbum, 2015.

Benestad, Rasmus, Jostein Mamen, Knut Harstveit og Jan Sigurd Fuglestvedt, "Klimaendringer." Hentet 20. november 2019 fra <https://snl.no/klimaendringer>

Bibelen. Oslo: Bibelselskapet, 2011.

Bonhoeffer, Dietrich. *Etterfølgelse*. Oslo: Luther Forlag, 2010.

Conradie, Ernst. "What on Earth is an Ecological Hermeneutics? Some broad parameters" I *Ecological Hermeneutics: Biblical, Historical and Theological Perspectives*, redigert av David G. Horrell, Cheryl Hunt, Christopher Southgate og Francesca Stavrakopoulou, 295-313. New York: T&T Clark, 2010.

Conradie, Ernst, Sigurd Bergmann, Celia Deane-Drummond og Denis Edwards, "Discourse on Christian Faith and the Earth." I *Christian Faith and the Earth: Current Paths and Emerging Horizons in Ecotheology*, redigert av Ernst Conradie, Sigurd Bergmann, Celia Deane-Drummond og Denis Edwards, 1-10. London: Bloomsburg T&T Clark, 2014.

"Dinner Church Movement." Hentet 5. desember 2019 fra <https://www.dinnerchurchmovement.org>

Elvey, Anne, "Living one for the other: Eucharistic Hospitality as Ecological Hospitality." I *Reinterpreting the Eucharist: Explorations in Feminist Theology and Ethics*, redigert av Anne Elvey, Carol Hogan, Kim Power og Claire Renkin, 186-205. Bristol: Equinox Publishing, 2013.

- Fongen, Elisabeth. "Av ditt eget gir vi deg tilbake: en nattverdteologi med fokus på fellesskap og menneskers relasjon til hele skaperverket." Mastergradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2016.
- Gregersen, Nils Henrik, "Generøsitetens teologi." *Teologisk Dansk Tidsskrift* 71, nr. 2 (2008): 77-99.
- Grau, Marion. *Rethinking Mission in the Postcolony: salvation, society and subversion*. London: T&T Clark, 2011.
- Hagman, Patrik. *Efter Folkkyrkan: En teologi om kyrkan i det efterkristna samhället*. Skellefteå: Artos, 2013.
- Halvorsen, Per Bjørn. "Hostie." Hentet 5. desember 2019 fra <https://snl.no/hostie>
- Hegstad, Harald. *Den virkelige kirke: bidrag til ekklesiologien*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag, 2009.
- Hegstad, Harald. *Gud, verden og håpet: Innføring i kristen dogmatikk*. Oslo: Luther Forlag, 2015.
- Hellwig, Monika K. *The Eucharist and the Hunger of the World*. Franklin, Wisconsin: Sheed & Ward, 1992.
- Henriksen, Jan Olav. *Teologi i dag: samvittighet og selvkritikk*. Bergen: Fagbokforlaget, 2007.
- Johannessen, Asbjørn, Per Arne Tufte og Line Christoffersen, *Introduksjon til samfunnsvitenskapelig metode*. Oslo: Abstrakt forlag, 2010 (4. utgave).
- Johnson, Elisabeth A. *She Who Is: The Mystery of God in Feminist Theological Discourse*. New York: Crossroad, 1993.
- Lathrop, Gordon. W. *Holy Things: A Liturgical Theology*. Minneapolis: Fortress Press, 1993.

Lindahl, Håkon. “Nei, det er ikke forbrukerne som kaster mest mat.” Hentet 10. desember 2019 fra <https://www.framtiden.no/201810107348/aktuelt/mat/nei-det-er-ikke-forbrukerne-som-kaster-mest-mat.html>

Lindahl, Håkon. “Så mange brød kaster butikkene i løpet av ett minutt.” Hentet 29. november 2019 fra <https://www.framtiden.no/201609017030/aktuelt/mat/sa-mange-brod-kaster-butikkene-i-lopet-av-ett-minutt.html>

“Matsentralen.” Hentet 5. desember 2019 fra <https://www.matsentralen.no>

Matsjokket. NRK, 2019. TV-serie.

Mauss, Marcel. *Gaven: utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1995.

Mbow, Cheik, Cynthia Rosenzweig, Luis G. Barioni, Tim G. Benton, Mario Herrero, Murukesan Krishnapillai, Emma Liwenga, Prajal Pradhan, Marta G. Rivera-Ferre, Tek Sapkota, Francesco N. Tubiello og Yinlong Xu. “Food Security.” I *Climate Change and Land: an IPCC special report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial ecosystems*, redigert av P.R. Shukla, J. Skea, E. Calvo Buendia, V. Masson-Delmotte, H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, P. Zhai, R. Slade, S. Connors, R. van Diemen, M. Ferrat, E. Haughey, S. Luz, S. Neogi, M. Pathak, J. Petzold, J. Portugal Pereira, P. Vyas, E. Huntley, K. Kissick, M. Belkacemi, J. Malley, 437-550. In press, 2019. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/4/2019/11/08_Chapter-5.pdf

McCormick, Patrick. T. *A Banqueter's Guide to the All-Night Soup Kitchen of the Kingdom of God*. Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 2004.

McFague, Sallie. *The Body of God: An Ecological Theology*. Minneapolis: Fortress Press, 1993.

McFague, Sallie. *A New Climate for Theology: God, the World and Global Warming*. Minneapolis: Fortress Press, 2008.

Moe-Lobeda, Cynthia D. *Resisting Structural Evil: Love as Ecological-Economic Vocation*. Minneapolis: Fortress Press, 2013.

Moltmann, Jürgen. *God in Creation: An ecological doctrine of creation*. London: SCM Press, 1985.

Norsk salmebok: for kirke og hjem. Stavanger: Eide Forlag, 2013.

Opsahl, Carl Petter. “«...om du fortsetter å bryte det» - nattverdsfeiring ved Bymisjonscenteret Tøyenkirken.” *St. Sunniva*, nr. 1 (2019): 13-19.

Ordning for hovedgudstjeneste. Stavanger: Eide Forlag, 2011.
https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste---liturgi/gudst2011_2012_ordning_hovedgudstj_bokm.pdf

Plan for diakoni i Den norske kirke. Oslo, 2007. https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-kirken/slik-styres-kirken/planer-visjonsdokument-og-strategier/plan_diakoni_2010_bokmaal2.pdf

“Prisliste Oblatbakeriet.” Hentet 12. desember 2019 fra <https://www.lovisenberg.no/2434/prisliste-oblatbakeriet>

Saliers, Don E. “Liturgy and Ethics: Some New Beginnings.” *Journal of Religious Ethics* 7, nr. 2 (1979): 173-189.

Sjöberg, Lovisa Mienna. “Att leva i ständig välsignelse: En studie av sidviditet som religiös praxis.” Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2018.

Stinissen, Wilfrid. *Bröd som bryts*. Tågarp: Karmeliterna, 1989.

“St. Lydia´s.” Hentet 5. desember fra <http://stlydias.org/about/>

Thomassen, Merete og Sylfest Lomheim *Når dere ber: om liturgisk språk og utforming av bønnertil gudstjenesten*. Oslo: Verbum, 2013.

Thoring, Liv. *Høy pris for billig kjøtt: forbruk, prisutvikling og klimagassutslipp fra matvarer 1979 – 2016*. Oslo: Framtiden i våre hender, 2018. <https://www.framtiden.no/rapporter-mat/837-hoy-pris-for-billig-kjott/file.html>

Tomren, Tom Sverre. “Miljøetikk og økoteologi i Den norske kyrkja: Ein analyse av miljøfråsegnene til Den norske kyrkja i perioden 1969-2007.” Doktorgradsavhandling, Misjonshøgskolen, 2014.

Wells, Samuel. *Improvisation: The Drama of Christian Ethics*. Grand Rapids, Michigan: Brazos Press, 2004.

Wirzba, N. (2009) Saying Grace: Transforming People, Transforming the World. *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 3 (2), 195-212.

Wirzba, Norman. *Food & Faith: A Theology of Eating*. New York: Cambridge University Press, 2011.

“1,6 milliarder i erstatning til tørkerammede bønder,” Hentet 10. desember 2019 fra <https://www.landbruksdirektoratet.no/no/erstatning/klimabetingende-skader/avlingssvikt/1-6-milliarder-i-erstatning-til-torkerammede-bonder>

7 Vedlegg

7.1 Vedlegg 1: Gledens Herre

Gledens Herre, vær vår gjest
Ved vårt bord i dag
Gjør vårt måltid til en fest
Etter ditt behag

For de gaver som du gir,
takker vi deg Gud
Du som hører når vi ber,
Priset være du.

7.2 Vedlegg 2: Herre, din jord bærer mat nok for alle

Herre, din jord bærer mat nok for alle
Takk for den delen du vil vi skal ha
Lær oss å dekke et langbord i verden
Som alle kan reise seg mette fra

Herre, vi reiser oss mette fra bordet
Takk for de kreftene vår kropp har fått
Nye skal sitte ved bordet å spise
Hvis du får fordele, har alle nok